

ДАНИЛ МАКЕЕВ

КЫРГЫС ТОЛООНУГАР КӨРСҮҮҮ

Данил Николаевич Макеев

Кыргыз толоонугар көрсүһүү

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=70596253

Кыргыз толоонугар көрсүһүү:

ISBN 978-5-7696-6639-1

Аннотация

Кинигэбэ сэрии ыар сылларыгар олох ыарахаттарын, хоргуйууну саха дьоно киһи бодотун сүтэрбэккэ, тус бэйэлэрин кыһалбаларын умнан туран, биир сомоҕо күүһүнэн фашистскай халабырдыттары утары охсуһан улуу Кыайыны уһансыбыттарын туһунан кэпсээннэр уонна араас суруйааччылар айымньыларын тылбаастара киирдилэр. Билинни муунтууйу кэмигэр бу айымньылар эдэр ыччакка кытаанах санааланарга, дойдуга бэриниилээх, хорсун-хоодуот буоларга үтүө холобур буолаллар.

В данной книге повествуется о суровых военных годах, когда несмотря на все тяготы, лишения, ужасы войны, люди оставались людьми, не теряли своего человеческого облика и единой силой ковали Победу. Особенно актуальной тема становится сейчас, когда страна снова переживает нелегкие времена и во главу угла становится честь, любовь к родине и единение народа.

Содержание

КЭПСЭЭННЭР	4
Муус чопчу	27
Үөлээннээхтэр	41
Хаража Суох	71
Конец ознакомительного фрагмента.	79

Данил Николаевич Макеев

Кыргыз толоонугар көрсүһүү

КЭПСЭЭННЭР

Ат хараҕа

(*кэпсээн*)

Тохтоло суох титигири испит сотуонах¹ тосту ыстанан, хатан тыас өрө тачыгыры түһээтин кытта, Баһылай төбөтүгэр баахыла курдук ойуулаах тимири хангас атаҕынан иннин диэки тэбэн «лас» гыннарда.

– Тырр-ррр! – дии-дии муоһатын чиккэччи тардан аттары тохтоотто. Охсор массыына кэннигэр түспэт гына туруору анныллыбыт, аллара өттө уһуктаах, үөһэнэн ачаахтаах, өр туттуллан атырдыах угунуу килэрийбит сонос соҕус тайыныах маһы сулбу тардан ылан, аттар иннилэригэр тийэн дысыланы² өрө көтөҕөн баран, тирээн кэбистэ. Муоһатын арааран, бостуруонка³ ингиннэриллибит хараҕа мастарын сул-

---

¹ Нууччалыыттан кирибит өйдөбүл, шатун.

² Нууччалыыттан кирибит өйдөбүл, дышло.

³ Аты, холобур, от охсор массыынаҕа, тэлиэгэҕэ (ойоҕос аты) эбэтэр боромнь-

бурута тьытан, түөс быаларын сүөрэн, хомууттарын, сэди-элкэлэрин устан аттарын сыгынньахтыы оѳуста уонна чугас соѳус үүнэн турар үөккэ сиэтэн илдьэн баайталаан кэбистэ. Охсоругар төннөн иһэн, арѳаангы тыа баһыгар олорон эрэр күн уотуттан хараѳа саатан чарапчылана-чарапчылана төһө киэн сири оѳустарбыппыный диэн алааһы эргиччи көрдө. «Сотуонаѳым тостубатаѳа буоллар, бүгүн бүтэриэ эбиппин ээ» дии санаата уонна массыынатыгар кэлэн, дьааһыктан күлүүстэрин ылан тостубут сотуонаѳы өһүлэн киирэн барда. Балачча өр букунаһан устан ылла уонна аны икки төбөтүгэр ингиннэриллибит тимирдэрин өһүллэ. Аны-аны барбыт сотуонах маһын аттарын баайбыт үөтүн төрдүгэр илдьэн кыбыта аста, онтон бүгүлэхтээн биир кэм өрө кэѳиннии турар аттар хонорууларыгар түспүт күлүмэннэри ытыһынан ньылбырыта сотоот, туомтуу баайбыт көнтөстөрүн төлө тарта. Эргилиннэрээт, ханас илиитинэн Буулуур сититтэн тайанан эрэргэ дылы этэ да, биирдэ ат үрдүгэр баар буола түстэ. Улаанай көнтөһүн уонна били тимирдэрин уга илиитигэр туптуунан отууламмыт сири диэки сиэллэрэн дьигиһитэ турда.

Отуутугар тийэн аттарын лаглайбыт баай хатынҥа баайталаан баран, хап-хара буолуор диэри хоруорбут алтан чанньыктан куруускаѳа чэй куттан ыймахтаата. Онтон эргэ куулга суулана сылдьар, Чохороон Сүөдэр өссө былырыын бэлэмнээбит хатын мастарыттан талан ылан, санга сотуонах

онгорбутунан барда. Чохороон оџонньор сотуонахха аналлах хатын маһы эрдэттэн суоран бэлэмнээн баран, сылы быһа хотон муостатын анныгар уган ииккэ сытыарар үгэстээх. Онтон сыһа хатарар. Оччоџо маһа ыыс араџас дьүһүннэнэр, муос курдук кытаатар. Ол үрдүнэн дьэ ити тостон хаалар.

Сотуонах баһыгар олордуллар, икки мас хамыйаџы утары туппукка маарынныыр тимирдэри туттарар сурууп хайаџастарын чүүччүнэн үүттүү олордоџуна, Улаанай хонос гынан баран, Тыһаџас Өлбүттэн киирэр аартык диэки көрөкөрө «ho-ho-ho» диэн ингэрсийэн ылла. Баһылай үүттүүрүн тохтотон ол диэки көрбүтэ: биир аттаах киһи иһэр эбит. Өрөтөр буолбата, холкуос бэрэссэдээтэлэ Уйбаан Дьэрэмиэйэбис дибдитэн тийэн кэллэ. Атыттан түһэн сонос соџус тииккэ баайа туран:

– Дорообо, Баһылаай. Баһаам сири оџустарбыккын дии, – диэтэ.

– Дорообо, дорообо! Бүгүн бүтэриэм диэбитим да, сотуонаџым тостон хаалла дии. Хайа, туох сонуннааххын, Туруйалаахтар төһө отгоннулар? – диэн биирдэрэ үлэлиирин кубулуппакка олорон туоһуласта.

– Сонун суо-о-х, – диэн унаарытан баран, Уйбаан Дьэрэмиэйэбис оллоон таһыгар сытар дүлүгнэ олорунан кэбиһтэ. Ингнэх гынан сонун уна сиэбигэр илиитин уган саппыйатын таһааран, хамсатыгар табах уурунна. Табаџын уматтан, күп-күөх буруону үрэн унаарытан баран: – Туруйалаахтар син оттоотулар. Быйыл былырыннғы курдук буолуо дуо, от

үүнүүтэ арыый курдук, – диэтэ.

– Сэриибит хайаата?

– Ээ, дэе кыргыһыы кытаанаҕа быһыылаах. Бэҕэһээ иһитиннэрбиттэринэн, биһиэннэрэ Өрүөл уонна Биэлгэрэд курораты босхолообуттар, – диэн баран чочумча сангата суох олоро түстэ. Онтон көхсүн этитэн баран: – Биһиги холкуостан Мантылымыанга, Сиидэркэҕэ, Араатар Арамаанга, Боккуойа уола Уһуннаайыга уонна эйиэхэ бэбиэскэ кэллэ, – диэтэ итиэннэ табаҕын буруотугар чачайан сөтөллөн хахсайда, ол быһыгар сүүһүн аннынан уоран Баһылай диэки көрөн ылла. Киһитэ уһанарын тохтотон, сотуонаҕын үүтүн бэркэ сыныйан көрөн олордо, онтон ньылбэгиттэн мас сыһын тэбии-тэбии туран чаанньыктан чэй куттан истэ уонна эмиэ табахтаары саппыйатын хостоото.

– Хаһан барар үһүбүт?

– Өйүүн оройуон киинигэр баар буолуохтаах үһүгүт. Өс-сө арҕаа ытыллар аттары илдэе киририэхтээххит. Биһиги холкуоска алта акка сыппара түһэрбиттэр.

– Хайа аттары ытарга быһаардыгыт?

– Билигин көлө барыта окко сырыттаҕа дии, хайыахпытый биригээдэлэртэн биирдии аты ыларбытыгар тийиэбит. Эн Улаанайгын илдэе барыан этэ, манна кинини кыайа тутан илдэе сылдыар да киһибит суох курдук, – диэтэ бэрэссэдээтэлэ.

Баһылай соһуйбут курдук киһитин диэки хайыһа түстэ, онтон тугу да сангарбакка умса туттан олорон табахтаата. Ба-

лачча өр олорбохтоон баран, оргууй туран иһэн:

– Массыынабын кимиэхэ туттарабын? – диэтэ.

– Киһилии киһибит да суох. Сарсын Балааҕыйаны кэлээр диэбитим.

– Улаанай оннугар хайа аты ильдэ кэлэрий?

– Сөдүөт охсорго барар ат булан биэриэх буолбута. Буулуурдуун тэнгэ хаамсар атта булаар диэбитим.

– Сарсын Арыылааҕы оҕустарыхтаах этим, бүгүн бу алааһы бүтэриэм дии санаабытым. Сотуонахпын онгордохпуна бүтэрэн кэбиһэрим дуу...

– Ээ, итини Балааҕыйа да ситэриэҕэ. Эн сотуонаххын онгорон баран дьиэлээ, доҕор, – дии-дии Уйбаан Дьэрэмийэ-эбис туран атын диэки хаамта.

* * *

Аҕыйах хонугунан оройуон кииниттэн сэриигэ барааччылар сэттэ уонча аты сорохторун миинэн, үгүстэрин холбонон Ийэ дойдуларын көмүскүү кый ыраах сэриигэ аттаммытара. Икки күн айаннаан өрүс кытылыгар, Ороссолуодаҕа кэлбиттэригэр уонча киһини, ол иһигэр Баһылайы, аттары көрөн-истэн айанныырга дьаһайан баран, атыттары Бэстэ-эххэ илдьибиттэрэ. Баһылайдаах өрүстэн чугас, ортотугар туруйа хараҕын саҕа быыкайкаан көлүччэлээх балачча киэн хааччахха турар түөрт сүүсчэкэ аты көрбүттэрэ-истибиттэрэ. Итиччэ элбэх сылгы хааччах отун дэлби кирэн хара бу-

орунан көрдөрбүттэр этэ. Күн ахсын үс хотуурдаахтарынан солбуһа сылдьан талах быһыһын, өрүс хааһын отун охсон, тэлиэгэҕэ тийээн аҕалан аттарын аһаталлара. Бэйэлэрэ балааккаларга утуйаллара. Ити курдук нэдиэлэттэн ордук олорбуттары кэннэ, биир түүн баарса соһуулаах борохуот кэлбитэ. Сарсыарда халлаан сырдыабыттан түүн үөһүгэр диэри аттары баарсаҕа тийии буолбута. Өрүү сыһыыга-хонууга көнгүл-босхо сылдыбыт дьөһөгөй оҕолорун синньигэс тыраабынан баарсаҕа киллэрэллэригэр сыралара-сылбалара быстыбыта. Онуоха эбии тимир баарса аттар үктэннэхтэрин аайы өрө лүһүгүрүү түһэрэ. Тыраапка кииримээри сиргэнэн чохчороннуу, өрө холоруктуу сылдыар аттар эрэйдэ-эхтэри борохуот мотуруостара сэттэлии этээстээх маатыраны түһэрэ-түһэрэ, анаан быстыбыт уһун, имиһигэс талахтарынан түбэһиэх быһыта сынньалларын көрө-көрө, Баһылай уйулҕата хамсыы сыспыта. Аттар да дэнгэниэх, киһини да тэпсиэх курдук алдьархайа этэ. Ол иһин Улаанайы бэйэтэ, кими да чугаһаппакка, көнтөһүн адьас сыһаабын анныттан тутан, хоноруутуттан имэрийэн уоскута-уоскута сиэтэн киллэрбитэ. Түүнү быһа өрө мөхсөн баран, сарсыардаангы үөлдүөлгэ аттары ыга симпит баарсаларын биир муннугар кыбыллан айанга туруммуттара.

Борохуот хонноругар үс төгүл үөгүлээн хайа баран, хаһан да итинник тыаһы истибэтэх дьөһөгөй оҕолоро сиргэнэн өрө хаһыныраспыттара, үгүстэрэ төрөөбүт төрүт кытылларыттан букатыннаахтык арахсан эрэллэрин бил-

биттии ис-истэриттэн имэннээхтик ингэрсийэн ылбытгара. Сүүһүнэн сылгы киһи этин сааһа аһылларыныы ингэрсийэн, кистээн дырылатыылара Баһылай сүрэбин бүргэһинэн дьөлө кэйбиттии ньүөлүппүтэ. Баарса сылгылар кистээн дырылатыыларынан добуһуолланан оргууй үөскэ киирдэр киирэн барбыта.

Баһылай оргууй тэйэн иһэр кытылы көрөн туран кыһын Маайыһы, улун Ньюкууһу олус сытыытык, хараҕар адьас субу көстөн кэлэллэринии санаан ылбыта. Кэргэнэ Өкүлүүн Ньюкууһу төрөтөн баран сыыстаран, уола үһүгэр сырыттаһына өлөөхтөөбүтэ. Онтон ыла Баһылай оҕолорун ийэтинээн бэйэтэ көрөн-харайан олорбута. Кыһа быйыл аһыһын, уола биэһин туолбутгара. Аҕалара сэриигэ бараары атын миинэригэр эбэлэрин икки өттүгэр сэрдэһэн туран хаалаахтаабытгара. Маайыс хараҕа тобус-толору уунан чаалыйбыт этэ. Ньюкуус эмиэ нэһиилэ кыатанан тураахтыыра. Баһылай ону көрөн кэнэриитэ кычыгыланан, хараҕа туманныран ылбыта, ол иһин атын миинээт, эргитэ тардан тингилэхтээн кэбиспитэ.

Борохуот үөскэ киирэн, бытааннык да буоллар сүүрүгү өксөйөн барбыта. Субу соторутааһыта арахсыбыт кытыллары үрдүк мыраанын кэтэбиттэн, үөскэ киирэн эрэр баарсаны тигэһин көрөн хаалыан баҕарбыттыы күн сырдык иитэ быган тахсыбыта...

Баарсаҕа ыга симиллэн иһэр аттары туох аанһа аһатыы кэлиэһэй. Биирдэ эмэ арыыга тохтоон аһыйах хотуу-

рунан ыксал бөбөнөн от охсон баарсаҕа таһаллара. Онно да ыбылы симиллэн иһэр аттартан кытыыга турааччылар эрэ тийһинэллэрэ, ортокулар үгүстэрэ маталлар этэ. Уунан устан истэллэр даҕаны, аттарын уулатар кыахтара суоҕа. Биедэрэнэн ууну баһа-баһа палубаҕа халыччы ыһалларын өтөбөлөрүн быһыттан сыпсырыйа сатаахтыыллара. Ити курдук киһилиин, сылгылыын улахан эрэи көрөн Усть-Кут бириистэнигэр сүөкэммиттэрэ. Уһун унһуктаах айантан сынһата түһэр диэн суох буолбута. Эбии дьон кэлэннэр бириистэнтэн аттарын миинэрин миинэн, үүрэрин үүрэн айанна туруммуттара. Бэрт өр айаннаан Иркутскайга тийбиттэрэ. Били, баарсаҕа суоһаан, аччыктаан бырдылара быста сыспыт сылгылар, хата, аара өл хабан арыый сэниэлэммиттэрэ. Тимир суол станциятыгар тийэн аттарын аны поездка тиэйбиттэрэ. Вагоннарга тиэиһи баарсаҕа тиэйэрдэ-эҕэр өссө эрэйдээх буолбута. Аттар биир-биир сиэтэн киллэрэллэригэр сиргэнэн өрө мөхсүү бөҕө буолбуттара. Нуучча саллааттара обургулар уончалыы буолан саба түһэн, ыһытаан-хаһытаан, кырбаан төрүт да өйдөрүн таһаарбыттара. Ол да буоллар аһыйах чаһынан тиэйэн бүтэрбиттэрэ. Вагоннара, хата, анал онһоһуулаах – уу кутар хоруудалаах уонна от уураар күкүр курдуктаах этэ.

Баһылай өрө мөхсө сылдыар Улаанайы нэһиилэ сиэтэн киллэрэн баайан баран, хонһоруутуттан имэрийбэхтээн, арҕаһыттан таптайбахтаан ылбыта. Ата эт-этэ салыбырас буолуор диэри куттаммыт, уу чаккырас буола тириппит этэ.

Сиэбиттэн суухара ылан үнгүлүтэн көрбүтүн сиэбэтэбэ. Бу-спут сугуннуу көбөрүмтүгүэн көстөр бүлтэспит харахтарыттан бөп-бөдөн, ып-ыраас таммахтар мөлбөрүһэн түспүттэрэ. Иччитэ, ону көрөн, кэнэриитэ кычыгыланан, хараба ууланан кэлбитин биллэримээри хангас ытыһынан сирэйин ньуххаммыта буолбута. Онтон вагонтан ыстанан түһэн тэйиччи собуус күүтэн турар дьонугар сүүрэн истэбинэ, кэннигэр Улаанай сайыһан кистээн дырылатара иһиллибитэ...

Улаанайы түөртээбэр, сэрии буолуо икки сыл иннинэ айаһаабыта. Тонг үүт курдук арабастыйан көстөр сиэллээх-кутуруктаах, арбаһын диэки кытархайданы саһархай түүлээх, уһун систээх, биир күдьүс мөкүнүк быһыылаах-таһаалаах сонобоһу маннай быаба-туһахха үөрэппитэ. Онтон киһи тутарыгар-хабарыгар кыһаллыбыт буолбутун кэннэ ынгыырдаабыта. Көнтөһүн баһанаба кылгас гына ыга тардан, кутуругуттан күрүө ортоку сизэрдийэтигэр ыксары баайан баран, арбаһын таптайбахтыы-таптайбахтыы бототун уурбута, онтон ынгыырын саба бырахпыта. Сонобоһо, хараһын дьиэгэниччи көрөн, хаһынгырыы-хаһынгырыы мөхсөн көрбүтэ да туһа суох буолбута. Ынгыыр холумун ыга тардарыгар өсөһөн ыйылыы-ыйылыы чохчоччу туттан туран, олус күүрэн арабаһынан бычык-бычык ииктээн тыккыраппыта. Уоскуйбутун кэннэ оргууй быатын-туһаһын холкутаппыта уонна ити курдук ынгыырдары хоннорбута. Үстэ хаста итинник албаһынан ынгыырдаабытын кэннэ ата оччо мөхсүбэт буолбута.

Мииниэн иннинэ бэрэмэдэйгэ буор ынгырдан баран, ситэ сылдьан хаамтарбыта. Ити былаһын тухары атын кытары киһи курдук кэпсэтэ, мөхсөөрү гыннаҕына буойа сылдыбыта. Бастаан миинэригэр ата мөбүөх, өрүтэ тэбиэх курдук гыммытыгар буойан ордоотообутугар тохтообута. Ынгырга үөрэтэ түһэн баран, аны сыарҕаҕа көлүйбүтэ. Соноҕосторо хомуут кэтэрдэллэрин абааһы көрөн, мөхсүү бөбөнү мөхсүбүтэ. Ыһыы-хаһыы, мөбүү-этии бөбөнөн нэһиилэ көлүйбүттэрэ. Сэргэттэн төлө тардааттарын кытта, өрүтэ турбахтаабыта, баһын булкуйа-булкуйа туора-маара ыстангалаабыта, онтон үүнүн тимирин хам ытыран баран, айан суолун устун сүүрэн быыппастыбыта. Ол иһэн эмискэ тонгуу хаарга туора ыстанан тахсыбыта. Өлүү түбэлтэлээх былыргы өтөх төнгүргэһэ хоройон турарыгар сыарҕа ылаҕыттан ингнэн «хачыгыр» гына түспүтэ да, олгуобуйа сыарҕа атаҕар бааллыбыт быата быһа ыстанан, тиэрэ түһэ-түһэ муоһатын тарда испит Баһылай хаарга төбөтүн оройунан барбыта. Аҕыйах саһаан сиргэ муоһатыттан соһуллан иһэн, ытан кэбиспитэ. Ата, халдыайыны өрө сүүрэн бурҕайан тахсан, тыаҕа түспүтэ. Баһылай, ойон тураат, хаарын-сиирин да тэбэнэр бокуойа суох атын кэнниттэн сүүрэн мочоохтообута, ыраах быраата аах сырсан иһэллэрэ. Атым маска атыллара буолуо диэн сүр-эҕэ айаҕар тахса сыспыта. Хата, ойуурга наһаа ырааппакка быатыттан маска ингнэн өрө мөхсө турарын булан, нэһиилэ арааран төттөрү ситээн киирбиттэрэ. Икки ылаҕа тостубут сыарҕаларын хаттаан онорон, күөлгэ ойбон алларан сул

бажананы олордон тонгорон, ох курдук онгостон үһүс күннэ-ригэр аттарын хаттаан көлүйбүттэрэ. Эмиэ хомууту нэһиилэ кэтэрдэн, биир олгуобуйаны тосту тэптэрэн сор бөбөнөн көлүйбүттэрэ. Быатын төлө тардааттарын кытары, соноҕо-сторо иннин хоту сүүрэн быыппастыбыта. Быраатынаан сыарҕа олорор Баһылай биирдэ хаар күдэрик иһигэр баар буола түспүтэ. Соноҕос, кини да буоллар, икки киһи олорбут сыарҕатын сааскы тонгуу хаарынан соһон өр сүүрбэтэҕэ. Күөл саҕатыгар тийиитэ уоҕа хараабыта, муһаны истэр буолбута. Күөлгэ өссө биирдэ эргийэн, сүүрбэккэ, сиэлэн тамайар буолбутун кэннэ айан суолугар салайан киллэрбиттэрэ. Ити курдук күн аайы өсөһөн туран көлүйэн сыыйа мөхсөрө аҕыйаан, айааһыргыра тохтоон барбыта. Хаар барыта ат атынан буолбута.

Сайын окко киирэн баран, аны охсорго айааһаабыттар. Төрүтчүтүнэн охсорго үөрүйэх, элбэх аты айааһырга ойоҕос ат буолбут бөдөн-садан Боронкууһу көлүйбүттэрэ. Улаанай, сыарҕа көлүллэ үөрэммит буолан, көлүй-эллэригэр туран биэрбитэ. Онтон хаамтарбыттарыгар охсор тыаһыттан сиргэнэн чохчойо-чохчойо түспүтэ. Боронкуус кинини кытары тэнгэ сүүрсүбэккэ, түөрт атабынан дьирэччи тэбинэн, хомуутугар сынгааһыттан ыйанан баран, сарылыы-сарылыы соһулла испитэ. Охсору уонна бэйэтинээҕэр быдан улахан Боронкууһу соһон төһө өр сүүрүөй, сотору эстэн хаалбыта. Ол эрээри өрүтэ тура, туора-маары ойу-оккалыы сатаабыта. Ол кэмгэ Боронкуус ыйылыы-ыйылыы

арѣаһыттан хабыалаабыта. Ити курдук мөхсөөрү, сүүрээри гыннар эрэ, кырдыаѣас ат быһыта хабыалаан биэрэ испитэ. Онон Улаанай омурѣан устата айааһырѣаан баран, сыһыа охсор татыгырыырыгар үөрэммитэ. Иккис омурѣанга төрүт-чүтүнэн атын аты көлүйбүттэрэ. Бу сырыыга Улаанай улаханлык мөхсүбэтэѣэ. Киэһэ уу чоккурас буола тириппит соноѣоһу сыгынньахтыы туран Баһылай:

– Дьэ, нохоо, аны ат атынан буоллун. Сарсын наһаа мөхсүбэт инигин, – дии-дии күөх отунан көлөһүнүн соппута, иб-ибигирэс буолбут холун, «Кыһыл өрт» диэн холкуостарын аатын бастакы буукубаларын кытарбыт тимиринэн сиэтэн түһэрбит бэчээттээх буутун имэрийбэхтээбитэ. Ити «КӨ» диэн бэчээти Баһылай бэйэтэ таптайан, иһэрдэн, уһун тимир уктаан онорбута. Онон холкуостарын сылгылара бары итинник бэлиэлээх этилэр.

Улаанай айааһанан үтүөкэннээх көлүүр ата буолбута эрээри, Баһылайтан ураты кими да билиммэт этэ. Барыларын тиийинэн, туйаһынан көрсөрүн абааһы көрөн, кэлин ким да миинэ, көлүнэ сатаабат буолбута. Онон кыһыннары, сайыннары Баһылай илиитигэр киирбитэ. Баһылай сайылыкка тахсыы саѣана буор оһоххо тимире уһаарара, ол тааһын биэс-алта көстөөх сиртэн сыарѣаѣа тиэйэн, эбэтэр акка ыгырдан аѣалара. Онтунан кыһын холкуос араас тэрилин онорон, буор сыбахтаах кыракый балаѣанга кыстык тыаһа чаныйан олороро. Онтон сайын косилканан от оѣустарара. Кини кыһа уотугар кытарбыт, тимир суоһугар хараарбыт тарбахтар-

даах хатыылаах ытыһынан хоноруутун, моонньун имэрий-дэҕинэ, Улаанай таптатан хараҕын симэн, баһын ньолбоччу туттан баран туран биэрэрэ. Оттон кыһынын кырыаччынан түүтүн тараатаҕына, моонньун токутан, түөрт атаҕын бадь-аралыы үктээн, кутуругун хоппоччу туттан адьас хамсаабак-ка турара. Кэлин били улаан дьүһүнэ сүтэн, түүтэ-өнгө муус манган буолбута.

* * *

Баһылайдаағы Мальта диэн тимир суол станциятыгар ти-эрдэн сыл ангаара курдук үөрэтэ түһээт, фронна аһарбыт-тара. Ленинградскай фронна тийибиттэрэ аҕыйах хоноотун кытта, өстөөҕү утары улахан кимэн кирири саҕаламмыта. Баһылай кыргыһыыга киирээт, бастакы күн бааһыран гос-питальга түбэспитэ. Икки ыйтан ордук эмтэнэн үтүөрбүтүн кэннэ аны артиллерийскай чааска анаабыттара. Онон 76 мм буусканы соһор аттарга ездовой буолбута. Бууска передо-гар түөрт аты көлүйэллэрэ. Бинтиэпкэ тутан баран «Ураа!» хаһыыты-хаһыыты сүүрэр курдук буолуо дуо, арыый да куттала суоҕа. Ол эрэри сэрии аата сэрии. Манна да күн аайы өлүү-сүтүү тахсар этэ. Ордук өстөөх сөмөлүөттэрэ сы-тайан туран бултаһаллара. Сорох күн саллааттар «араама» диэн ааттыыр разведчик сөмөлүөттэрэ күнү быһа үрдүл-эригэр тарылыыра. Онон буускаларын кичэйэн кистиилл-эрэ. Үрдүнэн сиэккэ тардан баран, отунан-маһынан, сэбир-

дэжинэн маскировкакалыллара.

Баһылай эбээһинэһинэн буусканы соһор аттары көрүү-истиин, салайыы, кыргыһыы кэмигэр сэнэрээттэри таһыы этэ. Бууска передоһар сүүрбэ биэс сэнэрээт киирэр анал дьааһык баара. Ону таһынан станинаҕа үстүү сэнэрээттээх икки-үс дьааһыгы баайаллара. Айанныылларыгар Баһылай инники хангас аты миинэн иһиэхтээбэ. Ардыгар буускаларынын суһаллык атын сиргэ илдээн туруора охсор бирикээс кэлэрэ. Дьэ, оччоҕо туттуу-хаптыы кытаанаҕа буолара. Передокка көлүллүбүт аттары туос бөтөрөнүнэн түһэрэн сэнэрээт, буомба тоҕута тэппит онхойдорун быыһынан эрийэ-буруйа сүүрдэн орудиетыгар тийиэ охсуон наада буолара. Буускаларынын холбуу, сэнэрээттэрин тиэнэ охсоот, ыйыллыбыт сиргэ көтүтэллэрэ. Иннилэригэр-кэннилэригэр сэнэрээттэр, миинэлэр тоҕута тэбэллэрэ. Тийиэн аттарын эргитэ тардара, дьоно буусканы араара охсоллоро. Баһылай тутта аттары куттала суох сиргэ илдэрэ, онтон тэлиэгэлээх атынан дьонугар сэнэрээттээх дьааһыктары илдэрэ.

Биирдэ инники кирбиигэ киирэн истэхтэринэ, миинэн иһэр ата табыллан төбөтүн оройунан барбыта. Баһылай атаҕа адаарыйбытынан буомба тоҕо тэппит онхойугар эһиллэн хаалбыта. Дьолго тугун да эчэппэтэбэ. Ойон туран дьонугар өлбүт ат быатын-туһаһын араарарга көмөлөспүтүнэн барбыта. Буускаларынын үс атынан состорон ыйыллыбыт сиргэ илдээн туруора охсубуттара. Өстөөх туох да олус күүскэ ытыалыыра. Тула өттүлэригэр сэнэрээт, миинэ эстэн бурҕанна-

ан олороро. Баһылай, төттөрү ыстаннаран кутталлаах сири аһан истэбинэ, сэнэрээт эмтэркэйэ аны биир атын иһин тэлэ тэбэн оһоһоһо субуллан хаалбыта. Инньэ гынан инники кир-бииттэн иккиэйэх эрэ аттаах тахсыбыта.

Сэриигэ дьөһөгөй оһолоро барахсагтар кэмэ суох өлөл-лөрө. Буулдыа, буомба, сэнэрээт аһылыга буолбуттарын таһынан ыран-быстан охтоллоро. Өлбүт, бааһырбыт аттары тута атынынан солбуйан иһэллэрэ. Адьас ыараханлык бааһырбыттары эрэйдэмметин диэн ытан кэбиһэллэрэ, оттон халымыр собуустарын тыылга таһааран анал лазареттарга сүрдээбин кыһаллан эмтиллэрэ-томтууллара. Баһылай өлбүт аттары көрдөбүнэ сүрэбэ нүөлүйэрэ, ардыгар мин Улаанайым эмиэ ханна эрэ буулдыаҕа табыллан охтубута буолуо диэн сүрдээбин хараастан ылара. Ол эрээри сэрии бу-дулҕана ити санаатын начаас киэр кыйдыра. Ити кэмнэ биһиги сэриилэрбит, өстөөхтөрү ыктар ыган, Белоруссия кыраныыссатыгар чугаһаабыттара.

1944 сыл бэс ыйа үүммүтэ. Биир күн Баһылайдаах чаастарын тыылга сынньаланга таһаарбыттара. Суунан-таранан, дуоһуйа утуйан абыраммыттара. Үһүс күннэригэр орудиетын командири старшай сержант Тереховы уонна үһүс төрдүс расчёт ездовойдарын кытары тэлиэгэлээх атынан санга аттары ыла барбыттара. Кыракый үрэби оломунан туораан тэйиччи көстөр дэриэбинэҕэ тийбиттэрэ. Сотору улахан кимэн киири буолуохтааҕа сэрэйиллэрэ. Онон сүтүктэрин толоруналлара, күн ахсын эбии сэп-сэбиргэл, техника,

көлө кэлэрэ. Дэриэбинэ кытыытыгар отучча ат бааллан турар сиригэр тийбиттэрэ. Сержаннара тор курдук бытыктаах, кубарыйан хаалбыт гимнастеркатын түөһүгэр Кыһыл сулус уордьаннаах, фуражкалаах, сааһыран эрэр старшинаҕа дакылааттаабыта. Онтон аттар бааллан турар сирдэрин диэки барбыттара. Балачча өр аттары көрө-истэ түһэн баран, сержаннара Баһылайдаабы ыңырбыта.

Баһылай, аттарга чугаһаан иһэн, төбөтүн сиргэ умса анһан утуктуу турар манан аты хараҕа бэркэ таптыы көрбүтэ. Онтон буутугар «КӨ» диэн бэчээттээбин көрөөт, түөһүн иһигэр туох эрэ көтүрү барарга дылы гыммыта. Көрбүтүн итэбэйбэккэ таалан тура түспүтэ, онтон оргууй ат диэки хаампыта. Ат, киһи чугаһаан кэлбитигэр төбөтүн өрө көтөхпүтэ, таныытын тартаннаппыта, онтон эмискэ өрө холоруктуу түспүтэ, олус уйаҕастык кистээн дырылаппыта. Субу утары иһэр, саллаат таҕастаах, түөһүгэр соботох мэтээллээх киһи кини иччитэ буоларын билбитэ... Баһылай харабын уута халыс гына түспүтэ, тула өттө хайдах эрэ күөгэлдьийэн ылбыта. Туох да сангата суох, икки илиитин быластаабытынан бүтэһик биэс-алта хаамыыны умса бүдүрүйтэлээн тийэн, аты төбөтүттэн кууһа түспүтэ. Улаанай иччитин түөһүгэр төбөтүн аалыммахтаан, уҥа-ханас санныгар хардары-таары сынгаабын уурбахтаан, эмиэ да сып-сымнаҕас уһунан ибис-инчэбэй буолбут сирэйин сууралаамахтаан, хоноруутун хоннобун анныгар уга-уга өрүтэ кэбйибэхтээн ылбыта. Үөрбүтүн омуногар биир сиргэ өрө бэдьэнэлии турар буол-

бута.

Дьоно олус соһуйбуттара. Бары атын кууһан турар Баһылай таһыгар үмүөрүспүттэрэ. Баһылай тохтоло суох кэлэ турар харабын уутун икки ытыһынан хардары-таары туора-маара хаһыйталыы-хаһыйталыы:

– Ээтэ муой куонь. Саам иэсдил, эпсэгдээ, там на родине, – дии-дии атын моонньугар умса түспүтэ.

– Эхма! А конь-то узнал хозяина, – диэн старшина сүрд-ээбин сөхпүтэ. – А он сам-то откуда? – диэн Баһылай дьонуттан ыйыппыта.

– Из Якутии... Из Якутии он, – диэн сержана атын кууһан турар Баһылайтан харабын араарбакка эрэ хардарбыта. Кини улаханлык долгуйбута куолаһыгар биллэрэ. Кырдык, киһи эрэ долгуйуох түгэнэ этэ. Онуоха эбии орудиятын командира Баһылайы туохха барытыгар дьобурдаабын, толоругаһын иһин сыаналыыра, сылгыны ис-иһиттэн таптыырын билэрэ.

– Из Якутии... Это из Сибири что ли?

– Да. Из самой северной окраины, – диэбитэ онуоха ездовойтартан хайалара эрэ.

Биэс аты талан, ол иһигэр, биллэн турар, Улаанайы ылан төттөрү айаннаабыттара. Баһылай атын сиэтэн, дьонун кэнниттэн барбыта. Улаанай өрөйөн-чөрөйөн, сынгаабын иччитин санныгар ууран ыла-ыла, кутуругун хоппоччу туттан, самытын өрүү хаамарынааһар адьас атыннык хайбаннатан, сүһүөбүн үрдүгэр бэдьэнэлии испитэ. Тохтообут сирдэригэр тийэн аттарын тыа саҕатыгар кистии баайталаабыттара.

Эрдэттэн оноһуллубут күкүрдэргэ от хаалаан биэрбиттэрэ. Хаһан баһарар түрүбүөгэ буолуон сөбө. Онон аттары өрүү баайан туруоран аһаталлара.

Баһылай атын булан ылан аһыырын да, утуйарын да умну-бута. Улаанай таһыттан араһаа букунаһан, аһатан, уула-тан, туйахтарын сарбыһан, сэлээн, түүтүн-өнгүн тараан тах-сыбыта. Табаарыһа, чуваш уола, наводчик Ашанин киэһэ-энги аһылыгын хочулуокка аһалан биэрбитэ. Баһылай аһы-ыр кэмигэр аны кини Улаанайы эргийэ сылдьан көрбүтэ, им-эрийбитэ-томоруйбута, анаан-минээн илдэ кэлбит саахары-нан күндүлээбитэ. Ол сылдьан Баһылайтан араһы барытын ыйыталаспыта. Биирдэрэ нууччалыы төһө билэринэн атын, хайдах айаһаабытын, сэриигэ аттаммыттарын туһунан кэп-сээбитэ. Барытын сиһилии кэпсиэн баһарара да, тылы билб-этиттэн улаханлык олуттарара.

Киэһэ аттарын барыларын уулатан таһааран баран, хой-укка диэри Улаанай таһыгар олорбута. Улаанай аһаан кир-диргэтэ туран сотору-сотору иччитин көхсүгэр муннун-уо-һун аалынан ылар. Баһылай ити олорон араһы санаабыта. Госпитальтан тахсан атын чааска түбэһиэһиттэн биир да са-ханы көрсө илигэ. Дьэ уонна бу эмискэ бэйэлээх бэйэтин атын көрсө түстэҕэ. Киһи дыкти буолар эбит. Биир эмэ са-ханы эбэтэр чугас үөлээннээһин көрсүбүтэ да буоллар, ара-һа, итинник долгуйуо, уйадыйыа суоҕа эбитэ буолуо. Ма-арыын атын көрөөт, сүрэҕэ түөһүттэн субу төлө көтөн тах-сыах курдук битигирии түспүтэ, тыына хаайтара сыспыта.

Онтон Улаанай кинини билэн өрө мөхсө түспүтүгэр, дьон-тон да кыбыстарын умнан, бэл, харабын уутун кыамматаба. Билигин онтуттан саата саныыр... Эр киһи, саллаат аата харабын уутун кыаммакка ытаан бахсырыяа турдаба үһү. Хата, дьоно кини туругун өйдөөн туох да диэбэтэхтэрэ. Бэйэлэрэ да сүрдээбин долгуйдулар быһыылааба. Түспүт сирдэригэр кэлээт, Баһылайы тугунан да аралдыппакка атын кытары бодьуустаһарыгар кыах биэрбиттэрэ. Оттон Баһылай күнү быһа Улаанай таһыттан араппакка, дойдутугар эрдэбинэ кыһын кырыатыы, сайын охсорго көлүйэ сылдьан кэпсэтэрин курдук сахалыы сангаран, кэпсэтэн адьас чугас киһитиниин ирэ-хоро сэхэргэспиттии дуоһуйбута. Улаанай хангас холугар харыстан ордук бүүрэ оспут баас онно баара. Араһа, сэнэрээт эмтэркэйэ тэлэ көтөн ааспыт быһыылааба. Онтун таарыттарбат этэ, дьигиннии, холун этэ тардан илибирии түһэрэ.

Сынъяланга турбут биэс күннэрэ Баһылайга сэрии буолуобуттан саамай үчүгэй, эттиин-хаанныын, куттуун-сүрдүүн сылаанныйбыт, олохун тухары умнуллубат түгэнинэн буолбута. Биир киһэ тревоганан туруоран инники кирбиини кыйа соһуруу диэки илдьибиттэрэ. Баһылай Улаанайы инники – уна өттүгэр көлүйбүтэ. Бэйэтэ сиэр дьүһүннээх хангас аты мииммитэ. Түүнү быһа айаннаан, халлаан сырдыыта тыаба тахсан тохтообуттара. Күнү быһа хорһойон туран баран, киһэ харангарбытын кэннэ эмиэ айанга туруммуттара. Ити түүн тустаах сирдэригэр тийэн буускаларын туру-

ортаабытгара. Баһылай орудиены туруохтаах сирдэригэр илдьээт, кэтэххэ тахсан биэрбитэ. Аттарын сыгынньахтаабакка, бирикээс кэллэ да позициятыгар ойутардыы бэлэм турбута. Бу диэки баһаам күүс мустубут быһыылааҕа. Чугас-чугас араас калибрдаах орудие батареялара биир ситим буолан илим хотоҕоһунуу субуллубуттар этэ. Сарсыарда эрдэ халлаан сырдаан эрдэҕинэ, иннилэригэр үүт тураан сиик үллэн олордоҕуна, хас эмэ сүүһүнэн орудие тэнгэ эстэн халлаан хайдар хабараан тыаһа дэлби ыстаммыта. Аттар соһуйан чохчос гына түспүттэрэ, иннилэрин хоту ыстанан кэбиһээри быыппастыбытгара, Баһылай ыһыытаан-хаһыытаан, буойан нэһиилэ уоскуппута. Дьэ, доҕоор, онтон чаас аҥаарыттан ордук кэмнэ сир сингнэр, халлаан хайдар үлүгэрэ буолбута. Аттар биир кэм кулгаахтарын ньыланната, дьигиннии, өрүтэ тэпсэнэлии турбутгара.

Артиллерийскай бэлэмнэнии бүтээтин кытары, Баһылайга позициятыгар тийэ охсоругар бирикээс кэлбитэ. Аттарын эргитэ тардан, дьонугар ыстаннарбыта. Расчет номнуо орудие атахтарын хомуйан бэлэм турара, ону передокка холбоно охсон, дивизионнарын холуоннатыгар суолга тахсыбытгара. Сотору хонгорго бирикээстээбиттэрэ. Ити икки ардыгар туман көтөн иннилэригэр ыраах, сибилигин аҕай тыһыынчанан сэнэрээт дэлбэритэ тэппит, өһөх буруо өрөһөлөнөр, сэрии тыаһа ньиргийэн олорор сирин диэки барбытгара...

Хас да күн тохтоло суох кимэн киирии буолбута. Биир күн Баһылайдаах батареяларын адьас инники кирбиигэ

киллэрбиттэрэ. Ыксал бөбөнөн көтүтэн тийэн оннуларын да була иликтэринэ, иннилэринээби хотоолго уонтан тахса ньиэмэс таанката буору-сыһы өрүкүтэн лиһигирэһэн иһэллэрэ көстүбүтэ. Дьоно, буускаларын туруораат, ытыалан тингийбитинэн барбыттара. Баһылай аттарын эргитэ тарадан, тэйиччи көбөрөр ойуурга ыстаннарбыта. Тийэн аттарын баайа охсоот, тэлиэгэбэ көлүллэн турар атынан дьонугар сэнэрээт илпитэ. Тула өттүгэр сэнэрээт, миинэ эстэн бурбанныра. Олортон биир эмэ таба түстэ да, аттыын бэйэлиин туох да ордубат гына дэлби тэбиллиэхтээбэ. Баһылай ол туһунан саныы да барбат этэ. Дьонугар тийэн сэнэрээттэри сүөкээт төттөрү ойууппута. Миинэ, сэнэрээт тобута тэппит анхайдарын быһыһынан эрийэ-буруйа сүүрдэн истэһинэ, ата умса хоруйа түспүтэ. Туох буолбутун өйдүөн икки ардыгар, ойон туран эмиэ иннин хоту ыстаммыта. Сэнэрээт тийэр сиригэр тийэн иһэн ата мөлтөөн, байааттаннаан ылбыта, ыстанан түһэн көрбүтэ: айабыттан хааннаах күүгэн сыннылыһыара, уһа ойоһоһо хаан билик буолбут этэ, агдатыттан кып-кыһыл хабахтар бычыгыраһан тахсаллара. Үгүһү толкуйдуу барбакка, бааһырбыт аты сыгыннахтаат, сүүрэн тийэн Улаанайы сиэтэн ажалбыта. Атын көлүйөн бүтүүтүгэр икки кырдыаһас саллаат номнуо сэнэрээттэри тийэн бүтэрбиттэрэ. Эмиэ өлөр өлүүнэн илгистэр инники кирбии диэки ойууппута. Дьонугар чугаһаан истэһинэ, хас да пехотинец утары сырсан ааспыттара. Арааһа, биһиги дьоммут чугуйан эрэллэр быһыһылааба. Онтон аттыгар уот холлоһос күлү-

пүс гынарын кытта, ханна да барбытын билбэккэ хаалбыта. Биирдэ өйдөммүтэ: тиэрэ түһэн сытара. Төбөтүн нэһиилэ хангас диэки эргиппитэ, тэлиэгэтэ таннастан хаалбыт этэ. Соботох көлүөһэтэ бытаан баҕайытык эргийэн унга-хангас хаадыанньыра. Тэйиччи собуус сэнэрээт түһэн дэлби ыстаммыта эрээри, тыаһа иһиллибэтэҕэ. Көһнөрү буор оргууй өрө сүгүллэн тахсан баран, бытаан баҕайытык таннары саккыраабыта.

Умса эргийэн иһэн субу аттыгар Улаанай сытарын көрбүтэ. Тылын туора уоппут, өлбөөрбүт хараҕар кумах кырыпахтара сыстыбыт, моонньо бүтүннүү балай хаан буолбут этэ. Кулгааҕын кэтэҕинээҕи сүтэ биитинэн батары саайбыт курдук ынырык бааһыттан номнуо өһөбүрэн эрэр хаан бычыгырыыра. Баһылай туруох курдук икки илиитигэр тайанан өндөс гынан иһэн эмиэ өйүн сүтэрбитэ...

* * *

Иккис хонугар полевой госпитальга өйдөммүтэ. Бастаан ханна сытарын быһаарбатаҕа. Онтон хараҕар соботох көлүөһэ эргийэн хаадыанньыра, Улаанай кумах сыстыбыт өлбөөрбүт хараҕа көстөн кэлбиттэрэ. Онуоха бэрэбээски быһыттан барбах кылайар харахтарыттан ып-ыраас таммахтар кылабачыһан тахсыбыттара...

... Баһылай, сэрии кэнниттэн, адьас кырдыар диэри улаханлык илиһиннэҕинэ, ыарытыйдаҕына, түһээн мэлдьи эр-

гийэн хаадьянныыр көлүөһэни уонна кумах сыстыбыт атын харабын көрөр этэ. Уһуктан кэллэбинэ, били, госпитальга курдук, икки чанчыгынан харабын уута сүүрэ сытар буолара...

Муус чопчу

Ньукулай офонньор бүгүн таһырдыаттан санаата көнөн кирдэ. Кулун тутардаабы күндэлэс сырдыктан дьиэбэ киирэн бастаан тугу да көрбөккө аан таһыгар таалан тура түстэ. Онтон сынгаабын быатын оннугар тигиллибит уунаннас эрэһинэни эрийэ тутан баран төбөтүн оройугар иилбитин төлө тардан бэргэхэтин уһулла. Үөрүйэбинэн ньилбэгэр охсуолаамахтаан тэбээтэ уонна аан чанчыгар тагас ыйыырга анаан саайыллыбыт тимир көхөнү илиитин иминэн булан быатыттан иилэн кэбистэ. Бокорон хаалбыт тарбахтарынан оргууй тимэхтэрин төлөрүтэн сонун уһулла уонна эмиэ илиитин иминэн бигээн ыйаата.

Хараба сыыйа үөрэнэн аан таһыгар турар сымнаҕас бүрүөһүннээх олох маска сэрэнэн олордо, аһылыы-аһылыы хаатынкатын уһулла, таапачыкатын кэттэ. Онтон умса нөрүйэн уҥа илиитинэн ньилбэгиттэн тайанан, хангас илиитинэн тагас ыйыыр ыскаап тутуаһыттан тутуһан турда. Оргууй аһай бакаалаан остуолга тийиэн уокка холбонон куруук сылаас турар тиэримэстэн чэй кутунна.

Күн уһаан, дыбар тахсар буолбутун кэннэ офонньор таһырдыа тахсан чээчэйэн киирэр идэлээх. Бүгүн бастакы бэлиэтээһин буолбут, дьиэ муннугунан кырыһаттан биир муус чопчу таннары ыйаммыт. Били ырыаба ылланарыны сып-сырдык таммахтар кылыкын-кылыкын кылыйсыбыттар.

Ньюкулай ол таммахтары көрөн тоѳус уонус хаарбын ууларан күөххэ үктэнэр киһи буоллум ээ, быһыыта, диэн сүрдэѳин үөрэн киирдэ. Киһи кырыйдаѳына хас биирдии күнү тангара бэлэѳин курдук ылынар буолар эбит. Кыһын күн уһуругар тийбит киһи диэн баѳалааѳа, аны ити бастакы таммахтары көрөн күөххэ үктэниһибин ээ дии санаата. Эмискэ «харк» гынан хаалбатаѳына, быйыл даѳаны хара сир устун хаамыһы, санга тыллыбыт от-мас сүрэѳи-быары ортотунан сайан киирэр сытын, күн уотун эти-хааны сылаанньытар сылааһын билиһи быһыылаах. Бүгүн кулун тутар онус күнүгэр бэлиэтээтэ, ол аата аны биир ыйынан, муус устар уон күнүгэр күүскэ ириэрэн, уу-хаар тахсыбытынан барыаѳа.

Оѳонньор ити курдук ону-маны саныы, итии чэи иһэн бурулата олорон былыр, адьас оѳо сылдьан, балаѳан чаампытыттан таннары ыйаммыт бастакы чопчуну көрөн баран эмиэ күөххэ үктэммит киһи дии санаабытын өйдөөн кэллэ. Сэри кэминэѳи аас-туор, ынырык кэмнэр этэ. Оччолорго кини баара-суоѳа уон үс эрэ саастааѳа ээ... Уонна итинник санаа киирбит эбит. Ыраах учаастакка сүөһү көрөн кыстаан олороллоро. Сэри буоллаѳын үһүс кыһыныгар аас-туор олохтон балта, аѳыс саастаах Өксүү, ыалдьан өлбүтэ. Өксүүттэн үс сыл балыс, биэстээх Ааныска эмиэ нэһиилэ кыыкынаан сылдьара. Аѳалара сэриигэ барбыта, ийэлэрэ холкуос сүөһүтүн көрөн харанаттан харанаѳа диэри мөхсөөхтүүрэ. Хас да ыал, үксэ оѳо-дьахтар биир балаѳанга симсэн олороллоро. Эр киһилэрэ диэн арай хотон тас үл-

эһитэ, от-мас тийээччи алта уончалаах Тулламыкы оҕонньор этэ. Ньюкулай, оччолорго Ньюкуус, саас балаҕан чаампытыттан таннары ыйаммыт бастагы муус чопчуну көрөрүн саҕана астарга төрүт быстыбыта. Нуорма бурдуктарын кэмчилээн күнгэ биридэ уу судураай хааһы сииллэрэ. Хата, аҕыйах ынах төрөөн, кыра суорат баар буолан, нэһиилэ тыыннаах сылдыаллара. Ыал ыалынан хоргуйан өлбүттэрин туһунан ынырык сурахтары дьоно сибигинэһэн кэпсэтэллэрэ.

Дьэ, итинник сыккыраһан олодохторуна, Охонооһой уонна Лэпсэй диэн икки кырдыаҕас оҕонньор куйуурдуу диэн тийээн кэлбиттэрэ. Эмиэ аһыыр-аһаабат сылдыар оҕонньоттор балтараа көстөөх сиргэ куйуурдарын, сүүрдэрин, анныларын, күрдьэхтэрин талах салааскаҕа соһон ыкса киэһэ нэһиилэ тэмтэрингэһэн кэлбиттэрэ. Суорат сыһа сиэн, хатын үөһэ чэйи иһэн баран утуйбуттара. Сарсыарда бэрт кыра бурдуктаахтарынан уп-убаҕас хааһы онгостон аһабыттара. Оҕонньоттор Ньюкууһу куйуурга илдэ барар буолбуттара.

Уруккуттан куйуурданар күөл быста уолан, уопсай сүбэнэн дьиэлэриттэн икки биэрэстэлээх Анаҕаһыннаах диэн балачча киэн ходуһалаах обургу күөлгэ куйуурдуурга быһаарыммыттара. Кураан сыллар буоланнар, уута биллэрдик тардыбыта, онон, баҕар, бэрсээрэй дэспиттэрэ. Салааскаларын соһон от тийбит суолунан күөллэригэр тийбиттэрэ. Лэпсэйдээх Охонооһой күөл кытытыгар киирэн хайа диэки барыахха сөбүн сүбэлэспиттэрэ. Урут хаһан да куйуур-

даабатах күөллэрэ буолан, балачча мунаарбахтаан баран, бастаан арҕаа атахха ойбонно тэһэн көрүөххэ диэн буолбута. Суоллара, хата, күөлү ортотунан ааһара. Онон арҕаа атахха диэри сыарҕа суолунан субуруһан тийэн баран, Охонооһой тохтоон уна-хангас олоотоомохтообута.

– Дьэ, ханан ойбон тэһэбит? – диэн баран харда эрэйбит-тии Лэпсэйгэ эргиллибитэ.

– Оо, ону мин билээхтиэм дуо? – Лэпсэй тула көрүтэлэ-эбитэ. – Элбэх ойбону алларар кыаҕа суох дьон буолаахтаа-тахпыт дии. Балыктаах сири таба тайаннахпытына дьолбут буолуо этэ.

– Мэлдьи куйуурдуур дьон балык кыстаан сытар сири хара хоннорхой, мууһа ыраас буолар дииллэрин истэр этим. Дьобойон оннук сирдэ көрдөөн көрүөххэ.

– Ээ, инньэ дииллэрэ. Чэ, бастаан суол хангас өттүгэр алларан көрүөххэ. Тонгуу хаары кэһэн ырааппаппыт буолуо да... – дии-дии Лэпсэй салааскаттан күрдьэҕи сүөрбүтүнэн барбыта.

Киһини тобугунан тонгуу хаары оймоон тахсан оҕонньоттор хардары-таары күрдьэҕинэн хаары мууһугар диэри хоннорута анньан көрбүттэрэ уонна: «Чэ манан тэһэн көрүөххэ», – дэспиттэрэ. Ньюкуус ойбон тэһэр сирдэрин хаарын ыраастаһыыга көмөлөспүтэ. Охонооһой үтүлүгүн устан хаарга уурбута, анньыыны ылан төбөтүгэр кэтэрдиллибит мас хаатын быатын сүөрбүтэ, тойон эрбэҕинэн биитин бигээн көрбүтэ уонна ытыһыгар силлээн баран харанга күөх муус-

ка «курх» гына батары биэрбитэ. Төһө да кырыйдар, бытаардар анныынан тутта үөрүйэҕэ биллэрэ. Сотору соҕус саар ыаҕас айаҕын саҕа иэннээх, икки харыстан ордук дирингнээх мууһу көйбүтэ. Онтон абылаан, сылайан анныытын Лэпсэйгэ биэрбитэ. Ол кэмнэ Ньюкуус көйүллүбүт мууһу күрдэҕинэн баһан кэбиспитэ. Аны Лэпсэй көйбүтүнэн барбыта. Ити курдук солбуйса сылдьан алларбыттара. Ойбон дирингээн истэҕин ахсын мууһун баһар уустугурбута, Ньюкуус сэниэтэ эстибитэ. Аны солбуһа сылдьан муустарын баһар буолбуттара. Кэмниэ-кэнэҕэс ойбоннорун түгэҕинээҕи мууска сиик биллибитэ. Охонооһой сонун устан хаарга тиэрэ бырахпыта уонна ангаардас ырбаахынан, сэлиэччигинэн эрэ туран ойбон түгэҕинээҕи мууһу суптурута анныбыта. Онуоха уу оннугар убаҕас бадараан быллайан тахсыбыта.

– Оо, пахай! Манан төрүт да уута суох эбит... – диэн санга аллайбыта.

Лэпсэй ойбону өнгөйөн көрөн баран:

– Тыый! Бу күөл олус да уолбут... Манан хойуораары гыммыт дии, – диэбитэ.

Бары ойбоннорун таннары өнгөйөн сонгуоран турбуттара. Ньюкуус, ойбон тэһиннэр эрэ куйуурунан балыгы баһан ылыахпыт дии санаабыта, хап-хара бадараан быллайан тахсан кыһыытыттан хараҕын уута бычалыйан кэлбитэ. Охонооһой балачча сангата суох туран баран:

– Маннык уолбут буоллаҕына, балык баар сириҥ таба тайаннахха куйуурга кэлиэн сөп этэ, – диэбитэ.

– Оннук. Ол эрээри балык кыстаан турар сириң таба тай-анарбыт биллибэт, – диэн баран Лэпсэй үөһэ тыыммыта.

Бастакы ойбонноруттан балачча тэйэн эмиэ хаары хоннорута анһан көрөн баран, ойбон аллараары хаарын ыраастаабыттара. Бары да сэниэлэрэ эстэн хамсаналлара бытаарбыта. Бу сырыыга бэрт өр сыралаһан ойбоннорун тэспиттэрэ. Ап-араҕас уу өрө булдьугураан тахсыбыта. Оһонньоттор солбуһа сылдьан ойбон түгэбин кэнэппиттэрэ, Ньюкуус сүүрүнэн мууһун баспыта. Сэниэтэ эстэн, илиитэ нукаай курдук буолбута, мууһун эһэригэр сүһүөхтэрэ мөнгөн, баран түһэ сыһар буолбута. Итинник сордонон син ойбонноругар куйуур батар буолбута. Охонооһой куйуур угар түөрэйин кэтэрдэн ойбонго батары биэрбитэ. Эргитэн иһэн:

– Оо, манан даһаны чычаас баһайы эбит. Куйуурум түгэбэр тиййэр, – диэбитэ.

– Оччоҕо эмиэ халтайга эрэйдэнээхтээбиппит дии, – диэн Лэпсэй санаата түспүттүү сөнөдүйбүтэ.

Охонооһой куйуурун эргиппэхтии түһэн баран таһаарбыта бадараантан атын туох да суоҕа. Ону көрөн бары да саналара түспүтэ. Оһонньоттор салааскаҕа олорон сангата суох табахтаабыттара, Ньюкуус анһыы угар өйөнөн турбута. Ачыктаан иһэ курулуура, мэйиитэ эргийэрэ, табах аһыы сытыттан сүрэҕэ өлөхсүйэрэ. Онтун оһонньотторго биллэримээри, кинилэргэ көхсүнэн эргиллэн, күөл киһи хараһын саатырдар ньуурун симириктии-симириктии одууласпыта. Күн ортого буолбут быһыылааҕа, сааскы чаһылхай күн уота киһи

иэдэhin сылытара.

– Ньюкуус, тоойуом, кэл, манна олор,– диэн баран Охонооһой сонун суулуу тутан ойбонтон баһыллыбыт мууска уурбута. – Сынньана түһэн баран өссө биир ойбону тэһэн көрүөхпүт, – диэбитэ.

Ньюкуус тийэн олорбутун кэннэ чарапчылана-чарапчылана тулатын көрүммүтэ уонна:

– Бу сырыыга ханан ойбон тэһэрбитин Ньюкуус таллын. Уол оҕо дьоллоох, эдэр киһи баартаах. Баҕар, балык баар сирин таба тайанаарай.., – диэбитэ.

Лэпсэй ону бэркэ сэргээн хонос гына түспүтэ.

– Кырдык даҕаны, биһиги иккиэн кураанабы харбаатыбыт. Аны эн ойбон тэһэр сири тал, – дии-дии бэргэһэтин көннөрүммэхтээбитэ.

Ньюкуус сүрүбэ биллигирэччи тэппитэ, сирэйэ итийбэхтээн ылбыта, олоҕор биир саамай суолталаах, киһи дуу, кии дуу буолар түгэнэ тийэн кэлбитин курдук санаабыта. Хараҕар ийэтэ былаатын баана-баана кинини тобулу көрөн турар мөссүөнэ, балта Ааныска эмиэ да сайыспыт, эмиэ да аһыммыт харахтара уонна тоҕо эрэ аҕата сэриигэ бараары сонун кэтэн ээрэ көстөн ааспыттара.

Балачча уһуннук сангата суох олорбуттара. Ньюкуус, сибилигин оҕонньоттор: «Чэ, туруобун!» – диэхтэрэ диэн дык-синэн, тынгаан аҕай олорбута. Онтон тинэһэр туох ааттаах уһуннук олордубут диэх курдук санаталаан ылбыта. Төһө да кэтэһэ олордор, Охонооһой:

– Чэ, туран көрүөбүң дуу... – диэбитигэр, кыратык ходьох гынан ылбыта, тураары өрүтэ үөмэхтээбитэ даҕаны атахтара такыччы тардан хаалбыт курдук этилэр. Аттыгар батары аспыт анньытын угуттан тардыһан туран иһэн, умса баран түспүтэ.

– Оо, бу оҕо атаҕа көһүйэн хаалбыт дуу? – диэн баран Лэпсэй хоннобун анныттан ылан өрө тардыбытыгар туран сирэйин хоту тонгуу хаары оймообутунан барбыта. Сэниэтэ эстэн тыын ылаары тохтоон кэннин хайыһан көрбүтэ: ойбонноруттан дуоннааҕы тэйбэтэх этэ. Охонооһой анньыларын, куйуурдарын сүгэн, Лэпсэй сүүрдэрин тутан, салааскаларын соһон кини суолун батан иһэллэрэ. Ньюкуус өссө барбахтыы түһэн баран тохтообута. «Манан!» дии санаат, атаҕынан хаары хаһыйа сатаабыта. Оҕонньотторо аҕылаһан кэлбиттэрэ. Тыын ылан тура түһэн баран, ойбон алларар сирдэрин хаарын ыраастаабыттара. Охонооһой эмиэ сонун устан анньыны илиитигэр ылбыта. Солбуһа-солбуһа көйөн, муустарын баһан ойбоннорун балачча диринэппиттэрэ. Бары да сэниэлэрэ эстибитэ. Оҕонньоттор бырдылара быстан эмиэ салааскаларын хаар хайыңар ууран кэккэлэһэ олорон сынньаммыттара. Ньюкуус бу сырыыга ойбон таһыгар чохчойон олорбута, сэниэтэ букатын эстибитэ, мэктиэтигэр илиитэ-атаҕа салыбырыырга дылы гынара.

– Тоойуом, кэл, манна олор. Итинник олордоххуна атаҕын көһүйэн хаалыа, – дии-дии Охонооһой эмиэ сонун суулуу тутан эһиллибит муус үрдүгэр уурбута. Ньюкуус нэһиилэ ту-

ран онно тийэн олорбута, кырдык, атажа көһүйэ сыспыт этэ. Күн уота сyp-сылааһынан көхсүн угуттуура. Ол олорон утуктаан тонхонноон барбыта. Маннык тугу да гыммакка уу нуһараннык олоруон олус баһарбыта. Ол эрээри хараһар балтын Ааныска кубархай мөссүөнэ көстөн кэлэн, хонос гына түспүтэ. Оһонньоттор эмиэ утуктаан тонхонноһо оло-роллоро. Ньюкуус муус тоорохойун ылан ыстаан күчүгүрөппитэ. Тыбыс-тымныы муус бэлэһин хаарыйан сөтөллөн ылбыта. Охоноһой утуктуу олорон төбөтүн өндөппүтэ:

– Һуу, утуйан бараары гынныбыт дии. Лэпсэй, туран көрөрбүт дуу? – диэбитэ уонна ньылбэгиттэн тайанан умса нөрүйэн иккитэ-үстэ өрүтэ үөмэлээн турбута. Анныыны ылан оргууй көйбүтүнэн барбыта. Эмиэ солбуһа сылдьан ойбоннорун алларбыттара. Сыралара-сылбалара быстыбытын кэннэ, кэмниэ кэнэһэс ойбонноро ап-араһас уунан өрө бидилийбитэ. Онтон ойбон түгэһин кэнгэтэ сатаан балачча өр букунаспыттара. Ньюкуус сүүрүнэн мууһу баһан испитэ. Бүтэһик сырыытыгар бэркэ кыһаллан холбуйан ылан номнуо кыра бугул саһа буолбут муус үрдүгэр сүөкээбитигэр, муус быһыттан ылгын чыңыйа саһа мунду түһэн өрүтэ тэйиэккэли түспүтэ.

– Балык! Балык! Мунду! – диэн санга аллайа түспүтэ уонна сүүрүн ыһыктаат, саба харбаан ылбыта.

– Хор эрэ! Бээ-бээ, сангарбан, – дии-дии Охоноһой куйуур угар Лэпсэй уунан биэрбит түөрэйин кэтэргитэ.

Куйуурун ойбонго уган, хангас атаһынан түөрэйин үкт-

ээн туран эргитэн куоѳаннаан барбыта. Балачча эргитэн баран куйуурун таһаарбытыгар, сүүрбэччэ мундуну кытары биир быччыкы кэлбитэ. Ону сүөкээт, куйуурун эмиэ ойбонно батары биэрбитэ. Ньюкуус, балыктарын хомуйан, Лэпсэй салааскаҕа түүрэ баайбыт куулларын сүөрэн тоһуйан биэрбитигэр хаалаабыта. Охонооһой бу сырыыга куйуурун маарынныгытынааҕар уһуннук эргиппитэ, ол үрдүнэн эмиэ бэрт кыра мунду кэлбитэ. Ити курдук Лэпсэйдиин солбуһа сылдьан эргиппиттэрэ эрээри биир обургу кытһыа эрэ буолар мундуну, биэс быччыкыны ылбыттара. Чугас соѳус балык кыстаан сытар сирэ баар буолуон сөп курдуга. Ол эрээри өссө ойбон алларар сэниэлэрэ суоҕа. Балык кэлэрэ да аҕһыаабыта, куйуурдара сороѳор кураанах тахсар буолбута. Бары аччыктаан иэдэйбиттэрэ, оѳонньооттор куйуурдарын нэһиилэ эргитэр буолбуттара. Онон сарсын кириэхпит диеҥ тэриллэрин барытын хаалларан, биир кыракий күөс буолар балыктаах куулларын сүгэн дьиэлэригэр барбыттара.

Ньюкуус, төһө да аҕһыах балыктаах буоллаллар, оѳолор онно да үөрэн чаҕылыһалларын санаан, дьиэтигэр тийэ охсуон баҕаран, оѳонньооттор иннилэригэр киирэн хааман испитэ. Бары даҕаны сэниэлэрэ эстэн нэһиилэ налбынһаһаллара.

Балаҕанга киирэн кэлбиттэригэр, баар дьон бары сирэйдэрэ кинилэр диэки буолбута. Дьахталлар, мэлийбиттэрин сэрэйэн, умса көрөн ити иннинэ ким тугу гына сылдьыбытын салҕаабыттара. Охонооһой сангата суох сыгынньахтанан

баран, уна диэки иһит уурар оронтон ыаҕас ылан харбыгыр куулун таннары туппута. Оҕолор ону көрөөрү оһох таһыгар тийбиттэригэр, Өлөөнө ыаҕаһы хаба тардан ылан оһох кэннин диэки барбыта. Куйуурдьуттар Тулларыкыга хас ойбону алларбыттарын, бастакы, иккис ойбонноруттан мэлийбиттэрин, үһүс ойбонтон итиччэ балыгы ылбыттарын кэпси-кэпси хатын үөһэ чэйи иһэн бүтүүлэригэр, дьахталлар оһохторун оттон, ботур-ботур кэпсэтэ-кэпсэтэ балыктарын чугуун иһиккэ буһара уурбуттара. Сотору балаҕан иһэ буспут балык минньигэс сытынан туолбута. Аччык киһи ордук сытымсах буолар эбит этэ. Ньюкуус ол сыттан мэктиэтигэр мэйитэ эргийтэлээбитэ, сүрэҕэ эриллэр, куртаҕа курулуйуор, сыһааһын уута сүүрүүр диэри инсэтэ көппүтэ.

Аччык оҕолор эмиэ кини курдук турукка киирэн, көмүлүөк оһох холумтаныгар таҕаанна оргуйан булдьугуруу турар чугуунтан харахтара арахпатаҕа. Балык буһуута дьахталлар оҕолору биирдии куомсук убаҕас хааһынан аһаппыттара уонна утуйун диэн кытаанахтык дьаһайбыттара. Ньюкуус, оҕолору тоҕо утутар баҕайыларай диэн саныан икки ардыгар үстээх Уйбаанчык:

– Оттон пальык сиэбэппит дуо-аа-а? – диэбитигэр, ийэтэ Татыйаас ытамныйа сыһа-сыһа:

– Суох-суох. Балыгы эһиги сиэбэккит... Куйуурдьуттар сиэхтэрэ, – дии-дии оронугар көтөҕөн илпитэ.

Ньюкуус ону истэн дөйбүт курдук буолбута. Эмискэ балта Ааныска кини диэки диэличчи көрөн турарын көрө түспүтэ,

аһынан харабын уута бычалыйан тахсан бокуойа суох симириктээн ылбыта. Ол икки ардыгар дьахталлар үс кытыйаҕа илдьи буспут, буруолуу сылдыар мундуну кутан остуолга уурбуттара, хамыйах аҕалбыттара. Ньюкуус даҕаны, оҕонньоттор даҕаны оннуларыттан хамсаабакка дьиппиниһэн олорбуттара. Чочумча киһини хам баттыыр, кутун-сүрүн тууйар ыар, нүһэр чуумпу сатыылаабыта. Ити ынырык чуумпуну Өрүүнэ кэһиэхтээх сангата аймаабыта.

– Охоноһой, Лэпсэй, Ньюкуус... Ити балыгы бары сиеммит өллөммөппүт. Таах инсэбитин эрэ көбүтүөхпүт. Ол оннугар эһиги сиэннит сэниэ киллэриннэххитинэ, сарсын, баҕар, балык баар сириҥ таба тайаныаххыт. Онон аһаан, эрэлбит эрэ эһиги, – диэбитэ. Оттон атын дьахталлар туох да сангата суох орон ороннорунан тарҕаһан, инэн-сүтэн хаалбыттара. Тулламыкы сонун кэтэн таһырдыа тахсыбыта.

Охоноһойдоох Лэпсэй сирэй сирэйдэрин көрсөн баран, оргууй остуолга тийээн оҕолор диэки көхсүлэринэн буолан олорбуттара. Ньюкуус олорор сиригэр хам хараҕаланан хаалбыт курдуга. Ол олордобуна, ийэтэ кэлэн окумалыттан ылан остуолга дэллэритэн илпитэ. Ньюкуус кун курдук буолан хаалбыт илиилэрин ньылбэгэр ууран мундулаах кытыйаны супту одуулаабытынан таас төрөөн олордобуна, Охоноһой унга илиитин ылан остуол үрдүгэр уурбута уонна хамыйах туттаран кэбиспитэ. Оттон умса туттан, туора көрөн олорон бүтэнттик:

– Аһаа, тоойуом. Сэниэ киирдэҕинэ табыллар, – диэбитэ.

Ньюкуус илиитэ-атаҕа бааллан хаалбыт курдуга. Ийэтэ кэлэн санныттан илигирэтэ-илигирэтэ:

– Ньюкуус, аһаа. Биһиги... Ааныска уонна мин туспутугар, – диэбитигэр биирдэ хамыйаҕар мундуну баһан ылан айаҕар укпута. Онтон балыгын миинигэр хараҕын уута чоккуруу-чоккуруу амтанын да билбэккэ барытын сиэн кэбиспитэ уонна итирик киһи курдук балааскайдаан, хараҕын уутугар муна-муна оронугар тийэн умса түспүтэ.

Сарсыарда халлаан сырдаатын кытта аччык оҕолортон, дыахталлартан куотар курдук күөллэригэр харбыаласпыттара. Туох да сангата-ингэтэ суох бэҕэһээ Ньюкуус түспүт ойбонуттан өссө үөс диэки ойбон алларан аччарыспыттара. Бары, кырдык, биллэ сэниэлэммит курдуктара. Өр-өтөр буолбатаҕа, ойбон түгэҕэр уу бычыгыраабыта. Охонооһой, ытыһыгар силлээмэхтээн баран суптурута түһүөлээбитигэр, уу өрө булдьугуруу түспүтэ. Ону кытары үс-түөрт ыыс араҕас собо өрөҕөтө кылбаннаабыта. Лэпсэй сүүрүн тутан туран:

– Оо, эбэбит барахсан! – диэн баран, накыйдар-накыйан мууска тобуктуу түспүтэ. Оттон Ньюкуус, ойбонго собо арҕаһа хараарарын, өрөҕөтө кылбанныырын көрөн туран, айаҕар хабархай амтан биллибитигэр биирдэ сангата суох ытыгы турарын өйдөөбүтэ.

* * *

Сарсыннытыгар Ньюкуус балаҕан чаампытыттан таннары

Ыйаммыт муус чопчу сып-сырдык таммахтарыгар ытыһын тоһуйан туран:

– Аҕаа, биһиги этэннэбит. Эн кырыыстаах өстөөбү харса суох кыдый!!! – диэн иһиллэр-иһиллибэттик ботугураабыта.

Үөлээннээхтэр

Кээтии, хойуутук сабыта түһэр бырдахтартан икки илиитинэн хардары-таары сапсына-сапсына, талах быһыһынан орбочуйар ыллыгы батыһан охсуллубут ходуһаҕа тахсан кэллэ. Киэн сиргэ тахсаатын кытта, бырдахтар сиккиэр тыалга оҕустаран аҕырыс гына түстүлэр. Кыыс, дьэ тыын ылбытты, отчуттар ханна отууламмыттарын билээри тула көрүүлээтэ. Ходуһа арҕаа саҕатыгар ойуччу үүммүт талахтарга манган былаат ыйанан турарын көрөн, кууран эрэр оту курдурҕаччы кэһэн ол диэки баран иһэн, охсооччулар суолларынан кимиэнэ буоларын сылыктыы сатыы истэ. Бу киэнник тэлэн нэлэһитэн, ол оннугар бөрсүөк эрэ саҕаны бастаран охсооччу Ылдыын Мэхээлэ буолуон сөп. Кини тэлиитэ сүрдээх киэн, хадымала намыһах, хотуурун суола бииртэн кэрдьигинэс буолааччы. Оттон бу кыараҕас соҕус эрээри ылар харыстан ордук олуктаах, тэлиитин ортото сирин кырсыттан хоруйан охсуллубут, ол оннугар кытыытынан тутум үрдүктээх хадымаллаах Охонооһой буолуохтаах. Охонооһой эрэ итинник диринник бастаран, хотуурун үөһэттэн таннары дайбаан түһэрэр. Онон ыраахтан көрдөххө бииркэм өрүтэ даллаахтыы иһэр буолааччы. Мэхээчэ суолун үгүс киһи эндэппэккэ билэр – кыараҕас гынан баран адьас сирин кырсынан хоруйан охсор. Хангас илиитин тоҕолоһун ой-оҕоһугар сыһыары тутан, көбүс-көнөтүк тутта сылдьан хай-

дах эрэ бүтүн бэйэтинэн унга-хангас садьыаланан охсор үг-эстээх. Онон үрдүк, хойуу оттоох сиргэ охсоругар хотуур-дааҕа да көстүбэккэ биир кэм унга-хангас хойуоллангынны иһэр буолар. Кэтии, кыраабыл угун кыайар буолуобуттан элбэхтэ от мунньубут буолан, холкуобун эр дьонун суолларын эндэппэккэ билэр. Бүгүн даҕаны Гнүүлээххэ от мунһа барыахтаах этэ. Ону баара ойооско⁴ от охсо киирбит дьонно бэбиэскэ кэлэн, бэрэссэдээтэлэ түргэнник тиэрдэ оҕус уонна күнүскү омурҕаны аһарбакка сэбиэккэ баар гын диэн бу ыксаан-бохсоон иһэр.

Отууга чугаһаан иһэн көрбүтэ: дьоно бөлкөй талах нөнгүө өттүгэр охсо сылдыаллар эбит. Кэтии унга илиитинэн былаатын хастыы тардан ылан сүүһүн көлөһүнүн соттуммахтаан баран, өрө уунан далбааты-далбааты:

– Мэхээлээ, Охонооһой, Мэхээчээ! Э-һэ-һэ-һ-э-эй! Кэлиэн! Кэлин-кэлин! – диэн хаһытаата.

Мэхээлэ, дьонуттан лаппа атан инникилээн иһэн, охсорун тохтогон күн уотуттан хараҕа саатан кини диэки чарапчылана-чарапчылана көрөн турда. Охонооһойдоох Мэхээчэ эмиэ тохтоон Кэтии диэки көрөн турбахтаан баран, күөх оту бобо харбаан ылан хотуурдарын соттулар уонна отуу диэки хаамсыбытынан бардылар. Мэхээлэ эмиэ хотуурун отунан сотон баран сүгэн кэбистэ уонна Кэтии диэки аҕыйах хардыыны онороот, дьонун күүтэн турда. Устар сайыны быһа үүнүүлээх окко умсаахтаабыт сытыы хотуурдар тимирдэрэ

---

⁴ Өрүс ортоугар турар оттоох-мастаах кыракый арыы, өрүс арыыта.

күн уотугар сытыытык чабылыннаан кинилэр хайдах эрэ хотуурдары буолбакка, уот курбуу батастары сүгэн иһэллэрин курдук этэ.

– Хайа, Кээтии, дорообо! Туох ааттаах ыксаллаах наадаҕа кэллин? – дии-дии Ылдьыын Мэхээлэ чугаһаан кэллэ.

– Эһиэхэ... Эһиэхэ үһүөнгүтүгэр... бэбиэскэ кэлбит... Түргэнник сэбиэккэ тийэ охсор үһүгүт, – диэн баран Кээтии умса көрөн турда, онтон былаатын үөрүйэх баҕайытык төбөтүгэр саба быраҕынна, икки уһугун кэтэбэр кичэйэн баанан кэбистэ. Чочумча бары сангата суох турдулар. Эргиччи эмиэ уу чуумпу буолла. Онтон үрдүлэринэн тыаһа-ууһа суох тайаарыннаан ааһан иһэр тыыраахы, эмискэ «кыр-кыр-кыр, кырык-кырык, кырыак-кырыак-кырыак» диэн айманан, соһуччу сурахтан дөйүөрбүт курдук дыону уһугуннартаата. Ылдьыын Охонооһойдоох Мэхээчэ сирэйдэрин-харахтарын дэ өйдөөн көрбүттүү хардары-таары сыныйан көрө-көрө:

– Ыһырбыт буоллахтарына барар буоллахпыт дии, – диэн баран отуу диэки хаампытынан барда. Дьоно бары сангата суох кинини батыстылар...

* * *

...Ынах ыллыгын кыйа лагласпыт кылбаа манган сотолордоох хатыннар биир да сэбирдэхтэрэ ибир гыммат, кыра да сиккиэр илгийбэт күнэ үүммүт. От-мас барыта өнгүрүк куйаастан улугуран, налыйан хаалбыкка дылы. Халлаан

оройуттан сырайар күн уотуттан, бэл, үөн-көйүүр күлүк сиргэ хорҗойбут быһыылаах. Бырдах да дыыгынаабат, сахсырҕа даҕаны саабынаабат.

Уу чуумпу...

Арай, биирдэ эмэ күлүмэн эргийэ көтөн күүгүнээн ааһар, үрүмэ курдук чап-чараас кынаттаах тоноҗоччу хаппыт кийһилэ умнаһыгар түһэн ыла-ыла тыаһа-ууһа суох өрүтэ күөрэйбэхтиир, ыллык суол икки өттүнэн киһини түөһүн тылынан буолар гына өрө аспыт ап-араҕас сибэккилээх тимэх оттор үрдүлэринэн үс-түөрт муус манан үрүм-эччи бэйэ-бэйэлэрин экирэттиһэн ирбинньиктэнэллэр.

Мэхээчэ итини барытын ис-иһиттэн кэрэхсии, манньыйа көрөн турдаҕына, эмискэ ким эрэ олус холустук саҕатыттан илгиэлээтэ. Ыбыс-ыарахан халтаһаларын нэһиилэ атытан көрбүтэ, өрүс баһыттан ыла массыынаҕа кэккэлэһэ олорон кэлбит Таатта киһитэ саҕатыттан сахсыһа турар эбит.

– Оо, бу киһи эмиэ уутун кыаммата. Туох ааттаах уук киһигиний, доҕоор? Тур, бардыбыт, – диэбитэ истиэнэ нөнгүө сангарардыы бүтэнитик иһилиннэ, хотуомкатын уна санныгар быраҕынара уулаах дьэнкир иһит нөнгүө көрөрдүү уна-ханас, туора-маара устангалаан ылла.

Мэхээчэ уутугар аҥаарыйан мэндээрбит хараҕынан тулатын көрүммүтэ: дыоно бары туран үрүөтэһэн эрэллэр эбит. Уута кэлэрэ сүрдээх, мэктиэтигэр мэйиитэ минньигэс-минньигэстик эргийтэлээн ылар, халтаһалара сабылла тураллар, илиитэ-атаҕа адьас кун курдуктар. Ол иһин кыараҕас ааны-

нан сүүһүнэн киһи хаһан үтүрүһэн тахсыахтарыгар диэри кыратык нуктуу түһэн ылар санаалаах төбөтүн эмиэ түөһүгэр бүк түһэрэн кэбистэ.

Кини сөп-сөп күрүлүүр күнүс итинник уута кэлэн, чүм-эчини саба туппуттуу эмискэ утуйан хаалар дьаллыктаах. Ол оннугар сотору-сотору түүнүн адьас утуйбат буолан хаалар. Оччоҕо хараҕын килэччи көрөн баран сытар, бара сааһаан ыһыырыннык имик-самык уотугар тугу эмэ кыспыта, ат сэбин абырахтаабыта буолар идэлээх. Онтуттан сүрдээҕин эрэйдэнэр. Киһи барыта утуйа сыттаҕына, соҕотоҕун түнкүнүү сылдьар туох аанһа буолуой? Оттон уута мунһулунаҕына, күнүһүн уутун кыаммакка дьон күлүүтүгэр да барбыта элбэх. Былырыын өнүрүк куйаас күн тэлиэгэлээх атынан отчуттарга өйүө илдьэн иһэн утуйан хаалбытыгар, ата үрэх оломугар тийэн куйааһырҕаан ингэһэ тэбэригэр диэри дирин ууга туораан тахсан турунан кэбиспит этэ. Көр, онно ыстаанын кэннэ илийдэр даҕаны, уһуктубатах ээ. Аһан иһэр дьон түбэһэ түһэннэр атын кытылга сиэтэн таһааран баран, бэйэтин нэһиилэ уһугуннарбыттара. Отчуттар өйүөлэрин бүтүннүү ууга сытытан кыбыстыы бөҕөҕө киирбитин таһынан, бүтүн нэһилиэк үрдүнэн күлүүгэ барбыта.

Били Кээтии кэлэн илдьити этээтин кытта, дьиэлэригэр таарыйбакка быһа сэбиэт кэнсэлээрийэтигэр тийбиттэрэ. Онтон кими да дьиэтигэр ыппатахтара. Аан таһыгар саалаах харабыл турара. Арааһа, күрүөхтэрэ дииллэрэ буолуо. Кырдык, сэриигэ ынгырыллан баран иһэн күрээбит, дезер-

тирдээбит дьон туһунан сурах-садьык дэлэйэ.

Мэхээчэ сэбиэккэ үлэлиир Ааныска диэн кыыһынан дьонум кэлэн көрүстүттэр диэн илдьиттээбитэ. Ол эрээри барааччыларга кими да чугаһаппатахтара. Онон ийэлээх аҕата күрүө нөнгүө сонгуоран туралларын түттүгүнэн эрэ көрбүтэ. Ийэтэ былаатын уһугунан сотору-сотору харабын уутун соттоохтуура. Аҕата Аанысканан саас куоракка киирэ сылдьан атыыласпыт саппыкытын, аҕыйах солкуобай харчыны тиксэрбитэ. Онон окко кэтэр олооччутун устан саппыкытын кэппитэ. Арааһа, барыахтаах дьону барытын хомуйдахтара буолуо, кэнсэлээрийэ иһигэр ким туран, ким олорон эрэ чэйдээбиттэрин кэннэ, саалаах дьон харабыллаах, иккилии буолан биир аты мэнгэстэн оройуон киинигэр айаннаабыттара. Түүттэри түттэн сарсыарда ыал туруута тиийбиттэрэ.

Аармыйаҕа дьону хомуйуу сыһыппаратыгар ыктаран олоһор сүүттэрдиир хамыһыһыаҕа Мэхээчэ унуоһунан ирдэниллэр кээмэйгэ хапсыбатын аахса барбатахтара, эгэ, ол утуйарын-утуйбатын тоқкоолоһуохтара дуо? Бэйэтэ кэпсиэтин мункуга бэрдэ, утуйбат ыарыылаахпын да дии санаабат этэ, хайа уонна нууччалыы биир даҕаны тылы билбэтэ. Дьэ, онон бу сэриигэ баран иһэн Иркутскайга быстах тохтоон ааспыттарыгар нуктуу түттэн ылар санаалаах олоһор дьүһүнэ этэ. Бу иннинэ адьас аанһа утуйбакка сылдьара...

...Сибилегин аҗай сибэккилээх хонууга үрүмэччилэр көтөн ирбинньиктэнэллэрин көрө турар курдук этэ да, аны ынах ханнын саҗа таастар үрүт-үрдүлэригэр күөрэлэнэн сытар, эргиччи туох да бэйэлээх ыттыа суоҕун курдук суорба хайалар суодаһан турар кыараҕас баҗайы сирдэригэр баар буолан хаалла. Тахсар сири көрдөөн ол таас эркини кыйа барыан баҗарар да, үктэнээри гыммыт тааһа барыта салыннаах балык курдук ньылбырхай буолан иһэр. Халтарыйда даҗаны атаҕын тосту түһүөх курдук. Онон охтумаары икки илиитин даллатан баран биэтэнэлии туран уһуктан кэллэ. Маарыннытынааҗар быдан сэргэхсийбит. Бастаан ханна баарын өйдөөбөккө тула көрүтэлээтэ. Онтон чугаһынан биир да билэр киһитэ суоҕун көрөн дьэ сүрэҕэ «парк» гына түстэ. Хотуомкатын көрдөөн тула холоруктаата да, утуйа олордоҕуна сойботон ылбыттара ырааппыт быһыылаах. Хараҗа харангара, кулгааҗа чункунуу түһэргэ дылы гынна, сүрэҕэ айаҗар бүөлүү анһан кэбистэ. Олорор муннугуттан ойон туран икки аңы тэлэччи аһыллан турар аан диэки ыстанна. Таһырдыа тахсан унга-ханас сүүрэкэлээтэ, хаста да дьонно кэтиллитэлээн ылла, тулатын көрө сатаан моонһун уһата сатыы-сатыы унга-ханас мэлээриннээмэхтээтэ. Ол эрээри дьонно барбыттара ырааппыт быһыылаах, биир да билэр киһитэ көстүбэт.

«Иэдээн, хаалбышпын. Дэсэртиир аатырдаҕым» диэн санаа күлүм гынан ааста. Өлүү түбэлтэлээх, хангас илиилэригэр кыһыл бэбээскилээх, саалаах саллааттары батыһыннарбыт эписиэр чуо киниэхэ иһэрин көрөн, кутталыттан дөйөн хаалбыт курдук буолла. Дьоно киниэхэ эрэ кыһаммакка атынан кэлэн ааһа турдулар. Сэриигэ ынгырыллан баран эрэр киһи быһыытынан бастаан кинилэри кэннилэриттэн батыспахтаан иһэн, дьонуттан быстан хаалбытын нууччалыы хайдах да сатаан быһаарыа суоҕуттан саараан, хардыыта кыараатар-кыараан хаалан хаалла. Ити курдук төттөрү-таары мэскэйдэнэ, санаатыгар дьонун көрдүү сатыы сырыттаҕына, киэһэрэн барда. Борунгуй буолуута эмиэ сэриигэ баран иһэр дьону тиэйбит поезд кэлэн, тимири ыллыктар ииччэх-баачча курдук туора-маары тардыллыбыт сирдэрин нөнгүө өттүгэр балачча уһуннук тохтоон турда. Мэхээчэ, баҕар, сахалар бааллара буолаарай диэн онно баран истэҕинэ, саалаах саллаат үлтү үөгүлээн, саанан дугдуруйан үүрэн ыытта. Хаһан да хайыай, төттөрү вокзалыгар киирэн муннукка урукку миэстэтэ иллэннин көрөн муостаҕа кумуччу туттан олорунан кэбистэ...

* * *

... Сэриигэ барааччылары оройуон киинигэр хоннороот, үргүлдүү куораттаппытара. Куоракка тийээллэрин кытары Охонооһойу дьонуттан арааран атын сиргэ ыытан кэбис-

питтэрэ. Инньэ гынан били, ходуһаттан бииргэ бэбиэскэ тутан тахсыбыт дьонун кытары борохуот баарсатыгар эрэ көрсүбүтэ. Өрүс баһыгар тийэн эмиэ үс ангы арахсарга тийбиттэрэ. Дьэ, итинтэн ыла Охонооһой кинилэри биирдэ да көрбөтөбө.

Икки ый курдук үөрэтэ түһээт, Охонооһойу маршевай рота састаабыгар киллэрэн сэриилэхэр аармыйаҕа ыппыт-тара. Инники кирбиигэ тийээллэригэр сахалартан төрүт да соботох буолан хаалбыта. Нууччалы билбэт буолан наар дьону батыһа сылдьарыгар тийбитэ. Син үһүс ыйын сэриилэхэ сылдьар. Ити кэм устата хаста-хаста өлө-өлө тиллибитэ буолла. Биирдэ буомба тоҕо тэппит буора саба түһэн тыннаахтыы көмүллэн хаала сыспыта. Хата, саатын уоһа хоройо сытарынан сирдэтэн хаһан таһаарбыттара. Онтон ыла хас да хонукка тугу да истибэт буола сылдыбыта, санчааска сыты-аран эмтээннэр бэттэх кэлбитэ.

Бу сарсыарда атаакаҕа киирээри бэлэмнэнии буолла. Бэлэмнэнэн да диэн – кимиэхэ хас ботуруоннаабын аабынан тэн гына үллэстэн, хоонньуларыгар биирдии уматыктаах бытыылканы уктан баран, хамаанданы кэтэхэн сыталлар. Охонооһой бу аан бастаан атаакаҕа кииритэ. Сибилигин окуопаттан ойон туран өлөр өлүүнэн илгистэр толоонго сүүрэн тахсыаҕа. Сүрэхэ биир кэм бип-бити-гирэс, илиитэ кытары салыбырыырга дылы. Ол иһин бинтиэпкэтин хам тутан окуопа түгэбэр чохчойон олорор. Төбөтүгэр араас санаалар үтүрүһэ-үтүрүһэ кииртэлииллэр. Баҕар, бу кини олоҕун

бүтэһик күнэ буолуо... Сибилигин, адьас сотору буулдьаҕа дьөлө көтүттэрэн кыа хаанынан устубутунан суулан түһүөҕэ. Ынырыгыын! Сэриигэ кэлэн элбэх өлүүнү көрдө. Ама кини эмиэ хаар, буор булкаастаах тон сиргэ охтон өлөн түһүө дуо?..

Ол быһыгар аны эһэтэ оҕонньор тайахха тэптэрэн, оргууй аҕай маадьардаталаан дьиэтин диэки баран иһэрин санаан ылла. Адьас оҕо сырыттаҕына өлөн хаалбыт эһэтэ оҕонньору бүтэһигин көрөн хаалбыт түгэнин тоҕо санаан ылбытын дьиибэргих курдук буолан истэҕинэ, «В атаку!» диэн хамаанда сатараата. Охонооһой, ол хамаанданы истэн, саатын ыбылы туппутунан өссө бүк түһэн кирийэ сатыырга дылы гынна. Эмискэ ким эрэ сүр күүскэ өттүккэ тэбэн баран, саҕатыттан харбаан ылан окуопа таһыгар бырахта. Түөрт атах буолан туран истэҕинэ, «Вперед! Быстрее!!!» диэн хаһыны кытары аны ойоҕоско тэбэн саайдылар. Иһэүөһэ доргуйан тыына хаайтарарга дылы гынна, хараҕа иримдырим буолбахтаата. Ол да буоллар иннин диэки сүүрэн бакаалаата.

Тулатыгар биир кэм «Аа-а-а-аа!» диэн хаһы иһиллэр. Эмискэ иннигэр, ойоҕоһугар миинэлэр түһэн эстэн бурҕаннастылар. Иһин түгэҕэр били, маарыын ойоҕоско тэппиттэрин курдук, туох эрэ күүскэ саайарга дылы гынна да, Охонооһой охтон түстэ. Өйдөнөн кэлбитэ: буордары, хаардары үлтү мэхиллибит сиргэ умса түһэн сытар. Төбөтүн өндөппүтэ: иннигэр манган кириэс ойуулаах таанка адьас кинини

көрбүтүнэн тимир тиһиликтэрэ килэбэчихэн хаары, буору өрө ытыйан лиһигирэйэн иһэр эбит. Охонооһой ити амырыын сэпкэ үлтү мэһийтэримээри туора сыылла сатаата. Таанка адьас субу лиһигирэйэн кэллэ. Охонооһой таанка куйаҕар түспүт хаар күдэригэ тутта уулан ньалҕарыйарын кытары бу баардыы көрдө. Онтон хоонньугар уматыктаах бытыылкалааҕын өйдөөн, илиитин иминэн булан, оруу тардан ылан ааһа лиһигирэйэн эрэр таанка диэки элиттэ. Бытыылка таанка куйаҕар тийэн үлтү ыстанарын, уматык халысгынарын уонна чочумча буолаат, кыһыл төлөн өрө күүдэпчилэнэрин көрө сытан, уматыктаах бытыылкатын көрдөөн харбыалаһарыгар иһин түгэҕэр туох эрэ сымнаҕас, сылаас баарын дьиибэргээн тиэрэ эргийэн иһин түгэҕин өнгөйөн көрбүтэ: оһоҕоһо бүтүннүү буор-сыыс, хаар-сиир буолан субулла сытар эбит. Сыыллыбыт сирэ барыта кыа хаан буолбут. Икки илиитинэн оһоҕоһун хомуйуохтуу харбыалаһа сытан, мэйиитэ эргийэн тулата кулахачыннаан иһэн хабыс-хараҕа тимис гынан хаалла...

* * *

... Уонча хонугунан Мэхээчэ аччыктаан, ыран-дьүдэйэн, эбиитин ханнык эрэ урдустар быһыта сынньан баран, били, маа бэйэлээх саппыкытын устан ыланнар атаһа сыгынньах хаалла, сирэйэ-хараҕа көҕөрөн адьас умнаһыт оҕонньор курдук буолла. Бэйэтэ да кырата-харата бэрт буолан, сэриигэ

ынгырыллан баран иһэн быстан хаалбыт киһи диэбэккэ, бүр-ээт умнаһыт оҕонньоро сылдыар дии саныыллар быһыылаах.

Тимир суол вокзалыгар кэлии-барыы түүнүн эрэ кыратык аҕырымныы түһэр. Арҕааттан сотору-сотору бааһырбыттары аҕалаллар, араас тэриллэри, станоктары тиэммит поезтар кэлитэлиллэр. Түүннэри-күннэри сэриигэ баран иһээччилэри тиэммит эшелоннар кэлэн ааһыталыыллар. Ол тухары Мэхээчэ биир да саха киһитин көрсүбэтэ, кыһалҕатын быһаартарбата, кимниин да айах атан кэпсэппэтэ. Хоргуйан өлбөт туһуттан наар аан таһыгар ытыһын тоһуйан баран олорор. Кэлэр-барар дьонго ас-тангас сыһын атыылыыр эмээхситтэр сороҕор аһынан ытыһыгар килиэп хоруоскатын, хахтары буспут хортуосканы ууран ааһаллар. Хантан эрэ балачча обургу кэнсиэрбэ баанкатын булан айанныттар оргуйбут уу ылар кырааннарыттан сылбархай ууну сүүрдэн айағын сиэтэ-сиэтэ сыпсырыйар. Итинник мунгана сырыттағына, халлаан тымныйан, кыһын кэлэн иһэр сибикитэ биллэн барда. Атахтара дэлби тонгор буоланнар, куул сэмнэҕин булан эринэн баран, сөллө сылдыбатыннар диэн бэрбээкэйинэн боробулуоханан бобо тардынна. Кэлин вокзал тулатынан чээччэйэн чугас эргиннээҕи үүтү-хайаҕаһы биэс тарбағын курдук биллэ. Адьас кими да чугаһаппат, саалаах харабыллар турар, хатыылаах боробулуоханан эргитиллибит сирдэр кытары бааллар.

Ити сылдыан уорары сатыыра эбитэ буоллар, саатар киһилии атах таҕастаныа эбитэ буолуо да, Мэхээчэ уорарын тар-

бафын быстар кэриэтэ саныыр. Хата, биир күн итии уу сүүр-эр турбалар тардыллыбыт сирдэригэр кини курдук кыра киһи киирэн холкутук сытыан сөптөөх хаххатын булан ылла. Бэрт бүччүм, сылаас сири таба хааман, аны онно тийээн хонор. Айафын ата сылдыар сүрдээх улахан алдьаммыт бачыынканы булан, боробулуоханан үүйээн син атах таҥастаммыт кэриэтэ буолла. Ити курдук күнтэн күн ааһан истэ. Мэхээчэ сууммакка-тарааммакка, аанһа аһаабакка ийэлээх аҕата да билбэт киһилэригэр, илдьирийбит таҥастаах умнаһыкка кубулуйан хаалла. Аны киниэхэ төрүт да кыһамматтарын билэн, байыаннайдартан куттаммат. Ардыгар аччыктаан мэйиитэ эргийэн туймаарталаан ылар. Дойдутун, дьонун ахтара даҕаны сүрдээх, ол эрээри аны кинини онно туох илдьэн быраҕыай? Хаһан эрэ бу дойдуга, ити турбалар быыстарыгар өлөрүм буолуо дии саныыр. Сороҕор түһээн дойдутун көрөр. Тоҕо эрэ наар сайын үгэнигэр тийэ сылдыар, си-бэкки арааһын быһыгар турар уонна хайаан да үрүмэччилэр тэлээрингнэхэллэрин көрөр. Уһуктан кэлэн, төрүт атын сиргэ сытарыттан хомойон ытаан муннанар. Ытаан-ытаан баран, хоргуйан өлбөт туһуттан эмиэ умналыыр сиригэр тийээн олороохтуур.

Өрүү хам аччык, оргуйбут ууну эрэ төһө кыайарынан иһэ сылдыар да буоллар, Мэхээчэ күөххэ этэнгэ үктэнэн, от-масыллыытыгар син тыыннаах тийдэ. Биир сүрдээх сылаас күн, дьон көрбөт сиригэр тийээн, ньалыар ууну булан суунна, таҥаһын дуомун эмиэ илиппитэ буолла, бытын-былаһы-

тын көбүрэтинэ сатаата. Сыгыннахтанан баран дар унуох, от илии, от атах буолбутуттан, тобугун, өттүгүн унуохтара сүөргү баҕайытык лоппоруһан тахсыбыттарыттан, ойбоҕосто-ро ааҕа атыгыраһан көстөллөрүттэн бэйэтэ да соһуйда. Илдьирийбит сонун бүрүнэн сангата суох ытаан санна титирэ-стии олорбохтоото. Оо, билигин дойдутугар төһө эрэ үчүг-эй буолла. Хаар уулан, мыраан сирэйэ ньургунунунан сим-энэн, тыллан эрэр мутукча сыта дыргыйан, кэбэ этэн чоргуй-ан эрдэбэ. Танһа куураһын кэтэһэн оннук балачча уһуннук олорто. Айылҕаҕа үчүгэйэ сүрдээх эбит. Ол иһин талаһынан хаһа онгостон, кур оту үргээн тэллэх онгостон отууга хонор-дуу онгоһунна.

Киһи туохха барытыгар үөрэнэр эбит. Мэхээчэ эмиэ ум-наһыт олоһор үөрэнэн хаалла. «Дыһама маннык эбит буол-лаҕа» дии саныыр. Саамай сүрүн кыһалҕата – туох эрэ ай-аһа угары булбут киһи диэн. Сэрииттэн бодон буолбуттар, илиитэ, атаҕа суох умнаһыттар күн-түүн аһын элбээн иһэл-лэр. Вокзал айаһар уонунан киһи илиитин уунан баран оло-роор буолар. Онон тугу эмэ ыстыһыры булар уустугурда. Сорох күн оргуйбут уунан эрэ хонуталыыр.

Аччыктаан, тонгон-хатан, инчэбэй эттээх тулуйбат эрэй-ин-мунгун көрүстэр даһаны, ыалдьан-сүтэн хаалбакка син тыһыннаах сылдьар. Иккитэ-үстэ саһа дьонун көрсөн кэпсэтэ сатаата да, анараанһылара сэриигэ баран иһэн быстан хаал-бытын биллилэр да тэскилиир аатыгар бараллар, киниттэн аран ыарыһааһа киһи курдук куттаналлар. Өссө сорохтор

кырбыах да курдук буолаллар. Онон кэлин сахалар дии санаабыт дьонугар чугаһы да соруммат.

* * *

...Мэхээлэ, тирии бүрүөһүннээх сымнаҕас дыбыаанга тиэрэ түһэн утуйан барылата сыттабына, таһырдыа ынырыктаах ытыалааһын, ыһыы-хаһыы өрө оргуйа түстэ. Ойон туран дыбыаан баһыгар өйөһнөрө уурбут аптамаатын харбаан ылаат, иккис этээстэн кирилиэһинэн аллара лиһигирээн түстэ. Таһырдыа ойон тахсыбыта: ким туох сэптээһинэн салгынга ытыалаан битигирэтэн аҕай эрэллэр эбит. Тугу да өйдөөбөккө өрүтэ хантаарыҥнаан баран, аан таһыгар ыһытыы-ыһытыы аптамаатынан салгынга ытыалыы турар саллаакка тийээн кулгааҕар: «Что случилось?» – диэн хаһытаабытыгар, биирдэрэ: «Победа! Победа!» – дии-дии ботуруонун бүтүннүү ытыалаан битигирэтэн кэбистэ. Мэхээлэ, ити тыллары истээт, этэ-сиинэ итий-итий гынарга дылы буолла. Кыайыы!!! Бу күнү төһөлөөх күүттэ этэй?! Ол күнэ, төһө да күүппүтүн иһин, олус соһуччу тийээн кэллэ. Тулатыгар үлүскэннээх үөрүүттэн «Ураа!» хаһытыы-хаһытыы салгынга ытыалыыр дьону үтүктэн, аптамаатын өрө тутаат, диискэтэ бүтүөр диэри ытыалаан бирилэтэн кэбистэ уонна киһитин кууһа түстэ. Иккиэн ыбылы куустуһан мадьыктастылар. Мэхээлэ түөһүн үлүскэн үөрүү толорон эмиэ да күлэрэ, эмиэ да үгүстэр курдук хараһын уута ыгыллан

тахсан сарт түһэрэ.

...Сэри иэдээнэ хайдахтаах да киһи кутун уларытар, дьэ-бир сүрэхтиир. Оттон ити үөрүү харабын уута күннэтэ өлөр өлүүнү кытта күөн көрсүбүт саллааттар куттара тостуба-табын, майгылара уларыббатабын туоһута этэ.

* * *

...Бу дойдуга саас быдан эрдэ кэлэр. Мэхээчэ, халлаан сы-
лыйан, түүнүн оччо тонмот буолан, бүччүм сиргэ эмиэ отуу
онгостон хонор буолбута хас да күн буолла. Биир сарсыарда
күн аайы умналыыр сиригэр кэлбитэ: туох эрэ улахан быра-
аһыннык буолбутунуу дьон үөрбүтэ-көппүтэ сүрдээх, ара-
адыйанан ырыа-тойук кутулан олорор буолбут. Мэхээчэ,
төһө да нууччалыы бэрт аһыйах тылы биллэр, киһи бары-
та өрө көтөҕүллэн: «Победа! Ураа! Ураа!» – дэһэллэритт-
эн, сэрии бүппүтүн, кыайы буолбутун сэрэйн, эмиэ сүр-
дээҕин үөрэн, долгуйан кэллэ. Ол быһыгар аны хаһан да
дойдубар, дьоммор тийэр кыабым суох диэн хараастан ха-
рабын уута иэдэһинэн халыйа олордоһуна, биир саллаат хо-
туомкатыттын бухаанҕа аҥаара хара килиэби ылан туттаран
кэбистэ. Мэхээчэ, өтөрүнэн илиитигэр маннык улахан кили-
эби туппатах киһи, үөрүүтүттэн өссө күүскэ ытаан ньикки-
рэн барда. Ити күн үөрбүт-көппүт дьон хаста да ботуччу
соҕустук ас бэристилэр. Онон киэһэлик отуутугар икки-үс
хонукка сиир килиэптээх, бэл, эт кэнсиэрбэлээх кэлэн үс сыл

тухары биирдэ тото-хана аһаата. Урут саамай баҕарар баҕата – саатар биирдэ тото аһаа- быт киһи диэн этэ. Оттон бүгүн тото аһаатар даҕаны, сүрэбин-быарын хам тутар, мэктиэтигэр тыынын хаайар, кыатана сатаабытын да иһин харабын уутун ыган таһаара турар ыар санаа хам кууһан, кыратык даҕаны харабын тымныппата. Наар дойдутун, дьонун санаан, халтаһалара дьолточчу иһиэр диэри ытаан табыста...

* * *

...Кыайыы кэнниттэн сотору соҕус буолаат, тимир суол станциятыгар аны илин диэки ааһар эшелоннар элбээтилэр. Дьоппуоннары кытары кыргыһыыга баран эрэр, араас сэрии сэбин, саллааттары тиэммит поездар сотору-сотору кэлэн ааһыталыыллар. Ол быыһыгар дойдуларыгар төннөн иһэр, түөстэригэр килэччи уордьан, мэтээл илиммит саллааттар вокзалы ылан кэбистилэр.

Биир күн Мэхээчэ вокзал диэки баран иһэн, отуутуттан чугас соҕус уот оттон хочулуокка күөс өрүнээри олорор дьону көрдө. Өйдөөн көрбүтэ: сахалар эбит. Өссө биирдэрин хайдах эрэ хараҕа таптыы көрөр, билэр киһитин курдук. Талах быыһынан оргууй чугаһаан, саһан туран сирийэн көрбүтэ: ходуһаттан бэбиэскэ тутан бииргэ тахсыбыт киһитэ Ылдьыын Мэхээлэ тастыг быраатынаан Миитэрэйдиин ололор эбит. Үөрө-көтө күө-дьаа кэпсэтэллэр, табахтыыллар. Түөстэрэ бүтүннүү уордьан, мэтээл.

Мэхээчэ, билэр дьонун көрөн, сахалыы санганы истэн, харабын уута халыйан тахсан, сүрэбэ нүөлүйэн, сүһүөхтэрэ уулан охтон түһүөх курдук буолан талахтан тутуһан оргууй бокуйдар-бокуйан тобуктуу түстэ. Балачча өр бүк түһэн, бүтүн бэйэтинэн титирэстии олорбохтоон баран, көнөн өрүтэ тыыммахтаан ылла. Харабыттан халыйан тахса турар ууну сөп-сөп ытыһынан туора соттуммахтыы-соттуммахтыы кутаа таһыгар кэпсэтэн көбдөөрөр дьону көрөн олорбохтоото. Онтон арыый уоскуйан, оргууй аҕай туран, талах быһыттан тахсан саарыы-саарыы кутаа диэки барда.

* * *

...Кини диэки утары олорор Ылдыын Мэхээлэ талах быһыттан тахсан кэлбит илдьиркэй таҥастаах, хараара өспүт сирэйдээх быыкайкаан киһини бэркэ дьиибэргээбиттии көрдө. Мэхээчэ хамсыыр-хамсаабат икки ардынан кээдээннэн чугаһаан кэлбитигэр, киниэхэ кэннинэн буолан талабы кыһан күөс булкуйар оноро олорбут Миитэрэй эргиллэн көрөөт соһуйан:

– Оо, татат! Бу туох айылаахпыт тийиэн кэллэ?! – диэтэ.

– Умнаһыт эрэйдээх сылдыар дии. Оҕо диэбитим улахан киһи эбит дуу. Тугу эмэ бэрсэйдэллэр диэн кэлээхтээтэбэ. Ыл килиэпкэ кэнсиэрбэтэ сыбаан аҕал эрэ. Бу эрэйдээххэ онтон ордук бэрсэрбит да суох, – диэн баран Мэхээлэ умнаһыт диэки аһыммыттыы көрөн турда. Миитэрэй килиэп сыбыы

охсон биэрбитин туппутунан Мэхээчэбэ чугаһаан кэлэн утары уунна уонна:

– На, возьми. Больше нечем угостить, – диэтэ.

Мэхээчэ, эмискэ салба киһилии титирэс буолан хаалбыт илиитинэн, илдьиркэй сонун уолугун бобута туппахтыы туран, кэһиэбирэн хаалбыт куолаһынан нэһиилэ ыган-ыган:

– Хайа, Мэхээлээ, билбэтин дуу? – диэн ботугураата.

Ылдьыын соһуйан утары уунан турар аһын мүччү тутан кэбиһэн баран, Мэхээчэттэн хараһын араарбакка төнкөс гынан окко кэнсиэрбэлээх өттүнэн умса түһэн хаалбыт килиэбин ылаары харбыалыы туран:

– Тыый, сахабын дуу?! Кимгиний? – диэбитигэр, кутаа таһыгар олорор Миитэрэй ойон туран ыстанан кэллэ.

– Сахабын диир дуу?

Мэхээчэ, бу тухары киһи сылдыар диэн киниэхэ ким да болҕомтотун уурбатаҕа ырааппыт буолан кыбыстан, куттанан кэннинэн чугуруннаата. Онуоха Мэхээлэ соһуйан ойон кэлбит киһитин тохтотордуу хаҥас илиитин туора тутан туран:

– Бээ-бээ, тохтоо. Оргууй! – диэтэ. Онтон сиргэ сытар килиэбин ылан Миитэрэйгэ туттаран кэбиһээт, Мэхээчэбэ оргууй чугаһаан кэлэн: – Билимээри гынным ээ, хайалара этигиний? – диэн сэрэнэ соһус ыйытта.

– Мэхээчэбин ээ, Куонаанап.

– Оо, ол иһин даҕаны... Ханна эрэ көрбүт харахтарым ээ. Хайдах манна кэлэн хааллын? Чэ, кэл. Манна уот атты-

гар олонорон сииһилии кэпсээ, – дии-дии утарылаһыннарар бо-
куойа суох Мэхээчэни кутаа таһыгар дьөгдьөрүтэн аҕалан
күөх окко олондон кэбистэ.

Мэхээчэ, төһө эмэ өр атын киһилиин айах атан кэпсэппэт-
эх буолан, бастаан утаа тугу да буоссалааҕы кэпсээбэккэ дьо-
нун хардары-таары көрүтэлээн мэлээрингии олондо. Онтон
Мэхээлэ билээгэттэн куруускаҕа арыгы кутан сынгалаан ту-
ран иһэритин кэннэ, дьэ тыла босхо баран сэриигэ баран
иһэн дьонуттан быстан хаалбытын, үс сылы быһа умналаан
аһаабытын кэпсээтэ. Тиһэҕэр ытамныйан ыла-ыла:

– Эһиги тыыннаах ордон дойдулаан истэххит. Оттон мин
эрэйдээх манна хаһан эрэ умса түһэн өлүөм буоллаҕа, – диэн
баран сирэйин тобугар кистии анһан олонорон ытаан санна
титирэстээбитинэн барда.

Мэхээлэ тулуйбата, ытаан ньиккирии олонор киһини ор-
гууй санныттан илгиэлии-илгиэлии:

– Мэхээчэ-Мэхээчээ, тохтоо. Уоскуй. Хайдах эмэ гынан
дойдугар илдьэр суолу тобулуохпут, – диэтэ. Онуоха Миит-
эрэй эмиэ көх-нэм буолан:

– Ээ, илдьиэхпит-илдьиэхпит. Хата, мань ис, уоскуй, –
дии-дии Мэхээчэҕэ итии чэйдээх куруусканы үнгүлүттэ.
Мэхээчэ, аһыннарбыт оҕо курдук, ис-иһиттэн өрүтэ мэнгий-
эн сыгсырыйан ылбахтаата, онтон уоһун сиэтэ-сиэтэ итии
чэйи сыпсырыйа сатыы олондо. Ол олондобуна, хараҕыттан
икки бөп-бөдөн таммах куруускалаах чэйигэр «чолк» гына
түстэ.

...Мэхээлэлээх Миитэрэй Өлүөнэ баһыгар диэри барары массыына кэтэһэ сылдыаллар эбит. Мэхээчэни массыынаҕа олордоллоро уустугун ааһан сүрдээх кутталлаах. Тулууннулар да дезертири кистээн ильдэ иһэр дьон быһыытынан хаайыыга бараллара чаччы. Онон киһилэрин хайа албаһынан илдьиэххэ сөбүн тобула сатаан бэрт өр төбөлөрүн үлтү сыстылар. Мэхээчэлэрэ, кинилэргэ туох да сүбэ биэрэр кыаҕа суох буолан, бүтэйдии кэтэһээхтиир эрэ. Тиһэҕэр дьоно куулга уган баран, үрдүгэр хортуоппуйда кутуохха, аара сиир өйүөбүт диэххэ диэн быһаарыннылар. Миитэрэй сэриигэ алдьаммыт сааны-сэби өрөмүөннүүр взводка сылдыбыт эбит. Дойдутугар барарыгар бииргэ сулууспалаабыт дьоно эгэлгэ тэриллээх дьобус холбуканы бэлэхтээбиттэрин станцияҕа тийэн атылыы охсон, бэрт халыҥ, бөҕө американскай куулу аҥаарынан хортуоппуй атыллаһа охсон кэллэ. Оттон Мэхээлэ киһитэ кэлээтин кытары массыыналар хаһан баралларын билэ барда. Күн ортотун саҕана аны биир чааһынан биэс массыына Усть-Кутка диэри бараллар үһү диэн ыксаан-бохсоон тийэн кэллэ. Сонно тутта куулларын таннары сүөкээт, иһигэр Мэхээчэни уктулар, үрдүнэн эргэ гимнастерканын бүрүйдүлөр уонна хортуоппуй кутан баран бобо баайан кэбистилэр.

– Хайа, Мэхээчээ, хайдаххыный? Тыныҥ хаайтарбат

дуо? – диэтэ Мэхээлэ куулга таннары нөрүйэн туран.

– Суох. Тынарга син үчүгэй, – диэн санга иһилиннэ.

– Доҕоор, куул түгэбэр эмиэ хортуоппуй кутуохха бар эбит. Муннуктара харбыһан киһи хортуоппуй диэ суох. Аны уорбалаан тураайаллар, – дии-дии Миитэрэй пилотка-тын кэтэбин диэки сыҕайан баттабын тарбанна.

– Ити, кырдык, сөпкө эттин ээ, – диэн баран Мэхээлэ куул быатын сүөрбүтүнэн барда.

Хортуоппуйдарын сүөкээн, соробун куул түгэбэр кутан, киһилэрин хаттаан уган, үрдүнэн хортуоппуйунан бүрүйэн бобо баайан баран тэйэн ыла-ыла көрдүлэр уонна дьэ астым-мыттыы Мэхээлэ куулу сүгэн массыыналар кэлиэхтээх сирдэригэр бардылар. Ол иһэн Миитэрэй:

– Дьэ, Мэхээчэ, адьас туох да санганы-ингэни таһаарыа суохтааххын. Тутулуннубут да бары бүтэбит, – диэн өссө төгүл тоһоҕолоон эттэ.

Мэхээчэ эрэйдээх куул иһигэр кумуллуобунан кумуллан иһэн, аны алҕас сөтөллөн дуу, ытырдан дуу кэбиһэн алдьархай буолара буолуо диэн куттанан, бэл, тыыммакка да иһэ-эхтиирэ. Ол эрэри дойдутугар тийэр баҕаттан кини тугу баҕарар тулуйар санаалаах этэ.

Бэрт өр аймалаһан, хаста да онно-манна олордон, көтөбөн-сүгэн, кимниин эрэ мөккүһэн, үөхсэн син массыынаҕа тийдилэр быһыылаах. Куул иһигэр им-балай хараҥаҕа олодор киһи дьоно нууччалыы сангардахтарына куоластарынан эрэ араарар. Ол быһыгар эмиэ да сахалыы санга иһил-

лэн ааһар. Кэмниэ-кэнэбэс массыына хоннон иннэл-таннал түһэн айаннаабытынан барда.

* * *

...Төһө өр айаннаабыттара буолла, Мэхээчэ утуктаан дуу, салгына тийбэккэ туймааран дуу түлэй-балай баран истэбинэ, Ылдьыын Мэхээлэ:

– Дьэ, онон аһынаммыт киһибитин илдьэ иһэбит. Бары даҕаны өлүүгэ сылдыбыт дьон буоллахпыт дии, тыллаан биэрбэт инигит? – диирэ иһилиннэ уонна куул быатын сүөрбүтүнэн барда. Мэхээчэ, үрдүгэр кутуллубут хортуоппуйу бүрүйэ бырахпыт эргэ гимнастеркаларын ылааттарын кытта, сөп-сөрүүн сибиэһэй салгыны эҕирийэн мэйиитэ эргийбэхтээн ылла.

– Хайа, доҕоор, хайдаххыный? Ыл, табыс. Усть-Кутка хаһан тийиэхпит биллибэт. Ол тухары маннык айаннаатахына өлөр буоллабын дии. Куттаныма, барыта бэйэ дьоно, – дии-дии Ылдьыын куул энгээрдэрин аллара баттатаалаата.

Мэхээчэ төбөтүн өндөтөн уонтан тахса киһи сүрдээхтик дьийбэргээбит сирэйдэрин көрө түстэ...

* * *

...Айаннаатахтарын үһүс күнүгэр Усть-Кутка тийдил-

эр. Аара тохтобулга Мэхээчэ илдьиркэй тангаһын устан, саллаат кубархай гимнастеркатын, ыстаанын, пилоткатын кэтэрдэн, баттаһын кырыйан атыттартан улаханлык араарыллыбат да буолла. Ол эрээри борохуокка саалаах-сэптээх НКВД үлэһиттэрэ хас биирдии киһи докумуонун бэрэбиэркэлээн киллэрэллэр эбит. Өссө киһи элбэбэ бэрт буолан икки бууттан ордук таһаһаһы ылларбаттар үһү диэн буолла. Онон Мэхээчэни куулга сүгэн киллэри хайдах да кыаллыбат буолан таһыста. Киһилэрэ, ону истэн, адьас иэдэйбитин көрөн, Ылдыһын: «Чэ, наһаа санаарҕаама. Тугу эмэ тобулар инибит», – диир да улаханлык мунаарара сирэйигэр көстө сылдьар. Ол сылдьан сэрии инниттэн үчүгэйдик билсэр, Покровскайттан сылдьар сахалыы бэркэ билэр нуучча уолун, эдэркээн лейтенаны көрсөн кыһалҕатын кэпсээбитигэр, киһитэ толкуйдуу түһэн баран: «Дэ, Миша, кырдык, киһигитин куулга уган хайдах да киллэриэххит суоҕа. Арай, маннык гыныахха сөп. Земляккытын ортобутугар уктан уочаракка тураарыҥ. Хонтуруолга тийээт, пилоткаһын устан үөһэ уунан бэлиэтэ биэрээр. Оччоҕо мин кэннигититтэн анныһыны тэрийиэҕим. Эһигини палубаҕа тоҕо анһан киллэрээттэрин кытары киһигит аллара трюмга ыстаннын. Трюм аанын эрдэ киирбит киминэн эрэ арыйтара кэбиһээр», – диэтэ. Сүбэлэһэн баран ити албаһы туттарга быһаарыннылар, атын хайдах да гынар кыахтара суох.

Сарсыныгар Дьокуускайга диэри барар борохуот тийэн кэллэ. Дойдуларыгар тийэ охсуохтары баһарар сэрииттэн

ийнээччилэр бука бары бириистэнгэ тожо сууллан киирдилэр. Хонтуруоллааччылар тыраап икки өттүгэр туран хас бирдии киһи докумуонун бэркэ сыныйан көрө-көрө аһараллар. Мэхээчэ Мэхээлэлээх Миитэрэй икки ардыларыгар туран кутталыттан сүрүбэ бип-битигирэс буолла. Кыһалбатын онгорон, уочарат сыңарыйара түргэнэ сүрдээх курдук. Тырапка тахсыыларыгар Мэхээлэ:

– Мэхээчэ, көр эрэ ол хангас өттүгэр чох кутар трюм аанын. Бөлөлүүбүскэй номнуо арыйбыт. Билигин анньыһы буолла даҕаны эн онно ыстаныхтааххын. Киирээккин кытары Бөлөлүүбүскэй ааны сабан кэбиһиэбэ, – диэн оргууй ботугураата.

Мэхээчэ, адьас күүрэн хаалан, тыынара тыастанан, сүүһүгэр көлөһүнэ бычыгыраан табыста. Ол икки ардыгар хонтуруолга тийэн кэллилэр. Ылдыын түөһүн сиэбиттэн докумуонун ылан төп-төгүрүк ачыкылаах, кыһыл хаймыылаах халлаан күөбэ өгнөөх фуражкалаах хатыгыр эписиэргэ туттараат, пилоткатын устан өрө ууммутугар, кэннилэрин диэки «Давай!» – диэн санга иһиллээтин кытары, сүүрбэччэ киһи биирдэ палубаҕа тожо анньан киирдэ. Мэхээчэ, Ылдыын кэннигэр саһан, төһө да бэлэм турдар, күүстээх анньыттан чуут умса баран түһэ сыста уонна нэһиилэ өрүһүнэн хангас диэки ыстанна. Кыараҕас люгунан моҕотойдооҕор сымсатык трюм иһигэр сылыпыс гынаатын кытары, саба баттаан ланкынаттылар. Ол икки ардыгар иккитэ-үстэ саа тыаһа бачырҕаата, маатыра-куутура бөҕө буола түстэ.

Мэхээчэ кутталыттан сүрэбэ айабар бүөлүү анһан кэбистэ. Муннукка ыстанан тийэн харса суох чобу дьөлө хаһан кирэн кирийэн хаалла.

Хонтуруоллааччылар саанан үөһэ ытыалаан, маатыра-ку-утура бөбөнөн палубаба тобо анһан киирбит дьону төт-төрү үүрэн таһаартаан балачча өр мучумааннастылар. Кэм-ниэ-кэнэбэс бэрээдэги олохтоон салгыы докумуоннары бэр-эбиэркэлээн бардылар.

Мэхээчэ санаатыгар өр да өр буолан баран, борохуот тох-туу-тохтуу үс төгүл үөгүлээн ылла уонна бүтүн бэйэтинэн дьыгис гынан ыла-ыла устан барда...

* * *

...Өлөр-тиллэр кыргыһылартан ордон ахтылһаннаах дойдуларыгар эргиллэн иһэр дьон дэлби өрүкүйэн, бэрт өр өрө-таннары саамылаһан оннуларын булууларын саһана, Мэхээлэ трюмга дьылыс гынна. Киһи тыһынын хаайыах чох сытынан күнкүйбүт хабыс-хараһа, кыараһас трюмга чох-чойон олорон:

– Мэхээчэ, Мэхээчэ. Бу мин, Мэхээлэбин. Ханна бааргы-ный? Таһыс, – диэн көрдө даһаны, уу чуумпу.

Хаста да ыһырыбытын кэннэ биирдэ муннук диэки чох өрө сүгүллэн курулуура иһилиннэ. Дьэ, добоор, онтон киһитэ бүтүннүү чох быылын бүрүммүтүнэн таһсан кэллэ ээ. Мэхээлэ киһитин таһаһын тэбээн бурһаннаппыта буолла,

онтон трюмтан быган тула өттүн чунгнаан баран бастаан табыста. Кэнниттэн киһитэ тахсыбытын батыһыннаран палу-ба түгэбэр тийдэ. Танһын быраатынаан солбуһа сылдьан тэбии сатаатылар да туһа суох буолла. Сирэйэ-хараба, моонньо эмиэ бүтүннүү хара хоруо буолбут. Онон биэдэрэ булан, уу баһан, мылалыы-мылалыы сууннардылар, танһын-сабын эмиэ кимиэхэ туох баарынан уларыттылар. Мэхээчэ, суунан-тараанан, ыраас тангас кэтэн уонна дойдутугар тийэр кыахтаммытыттан үөрэн адьас атын киһи буолан чэмэлийэ түстэ...

* * *

...Дойдуларыгар чугаһаан истэхтэрин ахсын үгүстэр утуйар уулар кэттө. Мэхээчэ эмиэ олорон эрэ сылайан, хамсалаах табах быстыҥа утуйан ыларын быһыгар түүннэри-күннэри Өлүөнэ биэрэгин көрөн тахсар. Өрүс кытыла били кини түүлүгэр көрөрүн курдук күөх нуолур солкобо сууланан мунугаан аҕай турар. Кырдыга даһаны, киһи хараһын араарыа суох кэрэ көстүүтэ.

Кэмниэ кэнэбэс дойдуларыгар кэлэн, билэр сирдэрэ көстүтэлээн бардылар. Борохуот айгыстан-аарыгыран кытылга чугаһаата. Мэхээчэ кэтэспит санаатыгар бэрт өр тарыбыайданан, тыраап быраһан кинилэри түһэрээт, оргууй күллүргэччи эрдэн кытылтан тэйэн барда. Дьоно, борохуокка баар табаарыстарынаан быраһаайдаһан, өргө диэри бэргэһ-

элэринэн далбаатыы турдулар. Оттон Мэхээчэ, төрөөбүт кытылыгар үктэнээт, сүһүөбэ уйбакка бокус гынан күөх окко тобуктуу түстэ. Икки харабын уута бычалыйан табыста, күөмэйин туох эрэ бүөлүү анһан кэбистэ. Оргууй умса түһэн күөх оттоох кырыһы сыллыы-сыллыы ытаан санна илибирээн барда. Дьоно ону көрөн арыый тэйэн биэрдилэр уонна күөх окко олон табак эриммитинэн бардылар. Мэхээчэ, бэрт өр дуоһуя ытаан, хайдах эрэ чэпчээбит курдук буолла.

Дьонугар тийбитигэр, Мэхээлэ:

– Дьэ, Мэхээчэ, дойдубутун буллубут. Ол эрэри билигин даһаны эрэйин бүтэ илик. Аны саамай уустуга – нэһилиэк сэбиэтигэр испииһэккэ киирэрин хаалла. Ким эмэ дезертир диэн тыллаан биэрдэ да – бары хаайыы дойдуланабыт. Онон ханна эрэ бүтэн, дьыалан быһаарыллыар диэри адьас быкпакка олордоххона сатанар. Биһиги сэбиэт Бүөтүрү кытта бэйэбит кэпсэтиэхпит, – диэтэ.

* * *

...Сэбиэт бэрэссэдээтэлэ, сэрэйбиттэрин курдук, Мэхээчэни нэһилиэк олохтоохторун испииһэгэр киллэрэртэн кыккыраччы аккаастаммыта. Өрүү кинилиин хатыһар, кылыытын кэтии сылдыар киһи үнсэн биэриэ диэн куттанара сүрдээх этэ. Ылдыын Мэхээлэ, сэриигэ барыан иннинэ холкуоска суотчуттуу олон, ол киһи дьыалаһа эриллэ сыспыты-

гар көмөлөспүттээх буолан, анаан-минээн арыгылаах, астаах бара сылдыбыта. Аан дойдуну атыйахтаах уулуу аймаабыт сэрии алдьархайдарын, үгүс киһи сураҕа суох сүппүтүн, сэрии дьон дьылҕатын түөрэ эргиппитин тустарынан кэпсэтэ олорон, Мэхээлэ аараттан Мэхээчэни булан аҕалбыттарын эппитэ. Сэриигэ барыан да инниттэн мункук-тэнкик киһи, антах тийээн мунаан хаалан үгүс эрэйи көрбүтүн, сыккыры-ыр тыына эрэ хаалбытын туһунан кэпсээбитэ. Тиһэбэр киһититтэн кимиэхэ да туох да куһаҕаны онгорботох эрэйдээх ханна да быкпакка дойдутугар бүгэн олоророругар туорайдаһыам суоҕа диэн бигэ тылын ылбыта. Инньэ гынан иккиэн сэбиэккэ тийээн Мэхээчэни нэһилиэк олохтоохторун испи-иһэктэригэр киллэрэригэр көрдөспүттэрэ.

Мэхээчэ сотору холкуоска ылыллан, хас да сыл ыраах үрэх баһыгар сылгы аһатааччынан, кэлин көлүүр аттары көрөөччүнэн үлэлээбитэ. Хара өлүөр диэри Ылдыын Мэхээлэни тангара курдук саныыра, куулга сүгэн дойдутун булларбытыгар мунгура суох махтанара.

* * *

Нууччалыы биир да тылы билбэт саха дьоно сэрии уот будулҕан силлиэтигэр түбэхэн муммут кус оҕотун курдук буолбуттара, үгүстэрэ кыргыһы толоонугар охтубуттара, сураҕа суох сүппүттэрэ. Бука, Мэхээчэ да кинилэр курдук дьылҕаланыа эбитэ буолуо. Ону Иркутскайга тийээн дьо-

нуттан быстан хаалан умналыы сылдьан өлөн-сүтэн хаалыабын, үөлээннээхтэрэ түбэхэ түһэн, хаайыллартан куттаммакка дойдутун булларбыттара. Сэрии иэдээнэ уонна оччотооҕу кэм хабыр сокуоннара саха дьонун амарах майгытын уларыппатабын сөбө саныыгын уонна ити курдук сахалар мэлдьи хааммыт тарда, бэйэ-бэйэбитин өйөһө сылдыахпыт дииэн бүк эрэнэбин.

Хаража Суох

Өрүөстээх, төрөөрү ыарыыланан кэлин атахтарын олбу-солбу өрүтэ көтөбөлөөн тэпсэнэлии турдабына, уот холбонон уп-уһун хотонго икки өттүнэн тардыллыбыт лаампалар араҕас уотунан сандаарыс гына түстүлэр. Онтон ыанньыксыттар киирэр-тахсар ааннара аһыллан хаачыгырыыра, кимнээх эрэ кэпсэтэллэрэ иһилиннэ.

Сотору уһун субурҕа көрүдүөр устун иччитэ Мааппыс доҕор оностоору илдэ кэлбит улахан кыһын батыһыннарбытынан тийэн кэллэ. Ынаҕа ынгырана-ынгырана тэпсэнэлии турарын көрөн:

– Ээ, Өрүөстээх номнуо ахтыбыт дии. Төрөөрү гыммыт. Ол иһин маарыын сарсыарда кирсин быспыт этэ. Чэ, хотуой, олус даххаһыйыма, төрүү оҕус! Аата тунгуй бургунас буоллаххыный... – дии-дии кэлиргэ быһынан киирэн ынабын сийин имэрийбэхтээтэ. Өрүөстээх эргиллэн сииктээх мунунан иччитин сытырҕалаан сынтарыгнаата, аһыннарыахтыы ынгыранан ылла. Мааппыс ынабын имэрийэ-имэрийэ:

– Лаана, оол, уһааттар тастарыгар кураанах тирээпкэ уонна биедэрэ баара буолуо. Аҕал эрэ, хара уута кэллэбинэ тоһуйуохпут этэ, – диэтэ. Онтон Өрүөстээх таһыгар аа-дьуо кэбинэн нэччэннэтэ сытар Дьырылыгы: – Хотуой, Дьырылык, тур эрэ, сыҕарый! Миэстэни барытын сабардаан сытыан дуо? Көрбөккүн дуо, Өрүөстээх төрөөн эрэр дии? – диэн

баран самыытын таптайбахтаата. Дьырылык баҕарбатахтыы оргууй аҕай айгыстан турда, ону аны өттүгүттэн анньыалаан Өрүөстээхтэн тэйитэн биэрдэ.

Кыыс көрүдүөр устун сүүрэн тибигирэйэн тийэн тирэ-эпкэни, биэдэрэни аҕалаатын кытары, төрөөрү турар ынах хайдах эрэ бөкчөччү соҕус тутунна да кэнниттэн харангатыны уу чаккыраабытынан барда. Мааппыс онно биэдэрэни тоһуяа оҕуста. Биэдэрэ аҕаарын курдук уу түспүтүн ынабын иннигэр илдьэн ууран биэрдэ. Лаана ону көрөн сирэйин мырдыччы туттан баран:

– Пахый! Итини тоҕо иһэрдэбин? – диэтэ.

– Ынахха хара уутун иһэртэххэ сыылбата үчүгэйдик хоннор дииллэр.

– Ол сыылбата диэн тугуй?

– Оҕотун хаата, сорохтор кэнэбэскитэ дииллэр. Хоннубакка иһигэр сытыйан хааллабына, ынах өлөр.

Өрүөстээх хара уутун сытырҕалаан көрөн баран аҕыйахта омурдан иһэн борулатан кэбистэ. Онтон тэпсэнгэлээмэхтээн баран икки илин атаҕар тобуктаата, устунан сытынан кэбистэ уонна ынчыктаан, түллэн барда. Мааппыс кэлиргэбэ бааллан турар быаны сүөрэн ылла. Ынах кэнниттэн дьэнкирдини дьүһүннээх ньирэй туйахтара быган кэллилэр. Мааппыс ньирэй атахтарыгар быа баайан баран:

– Лаана, кэл, тардыс эрэ, – диэтэ. Кыыһа дьых-дьах тутта-тутта кэлиргэ быһыһынан киирэн быаны тардыста.

Ньирэйдэрин атабын тобугар диэри тартылар уонна кы-

айбатылар. Ынахтара ыараханнык ынчыктыырын быһыгар «өө-ө-өөх!» диэн кыратык орулаан ылла.

– Бээ, тохтоо, арааһа, төбөтө туора баран хаалла быһыылаах, – диэн баран, Мааппыс ньирэй атабын төттөрү аста, онтон илиитин уган, кырдык, тиэрэ баран хаалбыт төбөтүн булан танытыттан тардан көннөрө охсон биэрдэ.

Лаана ити кэмгэ тэйэ охсон, сиргэммиттии, куттаммытты сирэйин куһаҕан баҕайытык туттан баран көрөн турда. Ийэтэ ньирэй төбөтүн көннөрөөт:

– Хотуой, кэл, тардыс! Итиннэ мырдынны туруон дуо? – диэтэ.

Бу сырыыга ньирэйдэрэ ийэтин иһиттэн начаас ньылбырыс гынан тахсан кэллэ. Ону кытары эмиэ уу халыс гына түстэ. Мааппыс, ньирэй айабыттан, муннуттан салынын ыраастаан, туйабын дьэнкир өнгүргэһин тыгырабынан хастаан, этин-сиинин тирээпкэнэн соппохтуу түһэн баран, агдатыттан өрө көтөҕөн ийэтин иннигэр илдьэн биэрдэ. Кугас эриэн дьүһүннээх, мангаас сирэйдээх оҕус ньирэй эбит. Өрүөстээх сытан эрэ оҕотун салаамахтаата.

– Сытан эрэ салыан дуо? Тур! – дии-дии Мааппыс ынабын самыытын таптайбахтаата.

Өрүөстээх истибит курдук илин атаҕар тобуктаан турда уонна оҕотун салаан барда. Ньирэй титириир курдук дьигиһийбэхтээн ылар, илин атабын иннин диэки чиккэччи тэбэ сытан тура сатаан өгдөннөөмөхтүүр. Атабын кумуйа туттан сөһүргэстээн турар диэни билбэт да быһыылаах.

Мааппыс ынаҕа оҕотун кичэйэн салаабытын кэннэ ньирэйи эмиэ агдатыттан бобо кууһан көтөҕөн аҕалан ийэтин синньигэр үнгүлүттэ. Ньирэйэ икки хараҕын симэ сылдыар, ийэтин эмиийин булбакка мээнэ үнүөлүүр. Ону сэнгий-этиттэн ылан эмиийи буллараан биэрбитигэр, эмэн чомурҕаппытынан барда. Атахтарыгар билигин даҕаны бигэтик тирэммэт, титирэстии-титирэстии амтаһыйан эмэн сабырҕата туран, сүһүөҕэ мөҕөн эмиийин сүтэрэн кэбиһэн баран эмиэ мээнэ үнгүөлээтэ. Мааппыс хап-сабар эмиэ эмиийи буллара охсон биэрдэ. Сотору соҕус:

– Чэ, сөп буолуо, – диэн баран ньирэйи кууһан ылан ийэтин иннигэр ильдэн маарыын атаҕар баайан баран тардыбыт быаларынан моонньуттан баайан кэбистэ. Онтон Лаана баҕанаҕа сааллыбыт тоһоҕоҕо айаҕа маарыланан сабыллан ыйанан турар биедэрэни уонна ынах ыыр намыһах олоппоһу аҕалан биэрбитин ылан, олоро түһэн ынаҕын ыан курулаппытынан барда.

Ынаҕын ыат, уоһахтаах биедэрэтин Лаанаҕа туттаран баран ньирэйин быатын сүөрэ туран:

– Бэйи, бу ньирэй тоҕо хараҕын көрбөтүҥ? – диэн баран, хараҕын быһа симэ сылдыар ньирэй халтаһатын арыян көрөөт, улуйан уһуутуу түстэ: – Тыһый!!! Хараҕа суох эбит дии...

Лаана эмиэ соһуйан:

– Уо-аай! – диэт улугун бобо харбанна.

– Эрэйдээх, сүөһү буолар эрэ, суох эрэ... Сарсын бэт-

эринээрдэр көрөллөр ини, – дии-дии Мааппыс ньирэй-ин көтөбөн ылан кэлиргэ нөнгүө түһэрдэ, онтон санга төрөөбүт ньирэйдэргэ аналлаах чуолаҕас-чуолаҕас курдук, иһигэр күөгэччи от тэлгэммит хаптаһын уйаҕа илдьэн укта. Өрүөстээх, оҕотун ылан барбыттарыгар, миэстэтигэр тэпсэнэлии-тэпсэнэлии ыңырана хаалла...

* * *

Хараҕа суох ньирэй сарсыннытыгар ийэтин эмэригэр атаҕар бигэтик турар буолбута. Ийэтин ыңыранарынан, хатыылаах тылынан салыырынан, сып-сымнаҕас эмиийинэн, минньигэс да минньигэс үүтүнэн, сытынан-сымарынан билэрэ. Мааппыс сангатын, сытын эмиэ эндэппэккэ билэр буолбута. Сарсыарда эмиэ көтөбө былаан илдьэн ийэтин эмтэрэн баран уйатыгар аҕалан укпута. Онон Мааппыс сыта, сангата уонна ийэтэ ыңырынара, салыыра, минньигэс үүтэ киниэхэ биир ситимнээх өйдөбүл буолбуттара. Уйатыгар укпугун да кэннэ, Мааппыс сангата ыраата-ыраата чугаһаан кэлэрин иһиллээн, төбөтүн хантанната-хантанната кулгаахтарын эрбиир далланната сыппыта.

Биир кэмнэ ийэтин минньигэс үүтүн кытары ситимнээх, бу күн сиригэр кэлээт аан бастаан истибит түргэн-түргэнник тылыбыраабыт санганы кытары атын сангалар ньямалаһаллара иһиллибитэ. Ньирэй кулгаахтарын даллатан, төбөтүн чолоччу туттан ол сангалары истэ сыттабына, адьас субу чугаһа-

ан кэлбиттэрэ. Ийэтин эмтэрэ ильдэринэн билэр сангата:

– Харафын уута да суох. Чэ, бэйэҕит көрүн, – дии-дии уйатын аанын арыян, тураары өгдөнөлөөн эрдэбинэ, моонһугар баайбыт быатыттан туруору тардан уйаттан таһырдыа соһон таһаарбыта.

– Ньирэй-ньирэй курдук эбит ээ. Үчүгэй баҕайы көрүнгээх, – диэн бэрт наҕыл санга иһиллибитэ.

– Оннук эбит дии, – диэн атын санга иһиллибитэ.

Ол сангалар диэки мылаарыннаабыта, муннугар туох эрэ хабархай сыт саба биэрбитэ. Ийэтин эмтэрэ ильдээччиттэн адьас атын сангалаах, сыттаах-сымардаах дьон олбу-солбу харахтарын халтаһатын арыталаан, сийин, ойоһоһун, атафын имэрийтэлээн, туппахтаан көрбүттэрэ.

– Харафын уута төрүт суох, халтаһаларын анна кып-кыһыл эт. Атына барыта үчүгэй эбит ээ, туох да итэҕэһэ суох. Битэмиинэ тийбэтиттэн хараҕа суох буолаахтаабыт. Битэмиин укуллуохпут уонна ийэтин саатар биир ый эмтэбинэ табыллар, үчүгэйдик аһыан наада.

– Ийэтин саатар биир ый эмиэн наада даа? Ону ким көрөр? Миигиннык киһи бэҕэһээ, бүгүн хараҕа суох ньирэйи ийэтин эмтэрээри көтөҕөлүүрбэр сийим быһынна. Хайа уонна ынахпын ньирэйгэ быһа эмтэрдэхпинэ, үүтүм намтыыр буоллаҕа дии. Оччоҕо ийэлэри, ньирэйдэри миигиттэн ылын, атын кимиэхэ эрэ көрдөрүн. Айака, мин көрбөпүн, – диэн Мааппыс бэрт түргэнник тылыбыратан кэбистэ.

– Ээ, Мааппыс, иннэ диэмэ, атын ким көрүөй... Сүһүөҕ-

эр бигэтик турар буолбут дии, аны көтөхтөрбөт ини. Эбии таабыл суруйуохпут, бороохтуйдабына, ньирэй көрөөччүгэ туттарыахпыт, – диэн набыл санга аа-дьуо унаарыйда.

– Чэ, оттон оннук буоллабына көрөрбөр тийэйбин. Эрэй-дээҕи аһынабын даҕаны ээ...

– Хата, инньэ диэ, – диэн хабархай сыттаах сангата иһилиннэ уонна имэрийэ туран тугунан эрэ ыарыылаах баҕайытык самыытын дьөлө кэйдэ. Онтон:

– Мин күн өрүү-өрүү кэлэн укуоллуур буолуоҕум, – дии-дии дьөлө аспыт сириҥ имэрийбэхтээтэ.

Ньирэйи эмиэ уйатыгар уган кэбистилэр. Иччитин сангатын, ынахтар ыгыраналларын, араас тыаһы-ууһу истэн чо-лооруннуу сытан баһын унньуччу быраҕан утуйан хаалла.

* * *

Хараҕа суох ньирэй ый курдук ийэтин эмэн биллэ төлөһүйдэ. Өссө атын ньирэйдэрдээҕэр быдан төрөлкөй курдук. Ийэтин сарсыарда уонна киэһэ эмэр уонна Мааппыс анаан талан биэрбит ньяассын отун кэбийэн ньэччэн-ниир буолла. Халлаан сылыйан, күнүс ынахтары барыларын таһырдыа таһаартыыллар. Ынахтар тахсар, киирэр кэмнэригэр уҥа диэкиттэн хотон никсик сытын чэбдигирдэр ыраас баҕайы салгын сайан киирэр. Киэһэ ийэтэ адьас атын, хараҕа суох ньирэй хаһан да билбэтэх дыккити үчүгэй сыттаах-сымардаах буолар. Биир күн иччитэ Мааппыс уонна

набыл сангалаах зоотехник, хабархай сыттаах, сыты ин-
нэнэн дьөлө кэйэр бэтэринээр урут хаһан да истибэтэх санга-
лаах, сыттаах-сымардаах киһини батыһыннаран ажаллылар.

Набыл санга:

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «Литрес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на Литрес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.